

Kubinyi András

A JAGELLÓ-KORI MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA

Történetírásunk hagyományos módon az uralkodó dinasztia nevére Jagelló-kornak nevezi az 1490-nel, Mátyás halálával kezdődő és 1526. augusztus 29-ével, a mohácsi csatavesztéssel záródó 36 esztendő időszakot. Kevés korszaka van a magyar historiográfiának, amelyet társadalmi hovatartozástól, politikai beállítástól függetlenül ennyire negatívan értékelték, mint ezt a kort. Tulajdonképpen ez természetes is, hiszen II. Ulászló (1490–1516) azt a Mátyás királyt (1458–1490) követte a trónon, akinek eredményes kormányzata, győztes háborúi, tudomány- és művészetpártolása napjainkig közismert, és aki ezért egyik legnagyobb uralkodónkként van nyilvántartva. És itt a riasztó ellentét: a Mátyás alatt oly eredményes Magyarországot legyőzik Mohácsnál, utána a török ellenállás nélkül megszállja Budát, a fővárost, majd visszavonul ugyan, de végül is 1541-ben Buda végleges elfoglalása után megpecsétlődik az ország három részre szakadása. A Mátyás-kori Magyarország harminchat évvel későbbi bukása tehát csak a Jagelló-korban elkövetett hibák következménye lehetett. Az azután már az egyes történészek, vagy történeti iskolák látásmódjától függött, hogy kit vagy kiket tettek a bajokért utólag felelőssé: az uralkodót, az uralkodó osztály valamely rétegét, azaz a főurakat vagy a köznemességet, esetleg az egész uralkodó osztályt.¹

Az uralkodó osztály egészének felelőssége elvitathatatlan, felmerül azonban egy döntő kérdés, a magyarországi gazdasági és társadalmi fejlődésben nem mutatathatók-e ki olyan változások, amelyek maguk is kihatottak az ország belső helyzetére, és így többé-kevésbé meghatározták az egyes társadalmi osztályok, ill. rétegek állásfoglalását. Azt ugyanis alaptételként kell elfogadnunk az uralkodó osztály összes hibáinak ismeretében is, hogy léteznie kellett részükről egy „önvédelmi reflexnek”, hiszen nincs olyan uralkodó osztály, amely tudatosan törekedne önmaga megbuktatására, a török győzelme pedig ezzel járt volna.²

A középkor végi (azaz a Mohács előtti) magyar állam kormányzata hű tükörképe volt az ország társadalmi szerkezetének. A legfelsőbb kormányzati és igazgatszolgáltatási jogkört a király a királyi tanáccsal közösen gyakorolta. Sőt a király és tanácsa törvényhozási joga sem tűnt el még teljesen, utoljára 1518 tavaszán hoztak

országgyűlés nélkül törvényt.³ Ez azonban csak kivétel volt, hiszen korszakunk épp a gyakori országgyűlésekről nevezetes. A királyi tanács teljesen képlékeny intézmény volt. Szinonímája, „a prelátusok és a bárók” kifejezés pontosan utal összetételére: a főpapok és a főurak gyülekezete volt, ez pedig azt jelenti, hogy valamennyi nagybirtokos jogosult volt a tanács ülésein részt venni, és így az ország igazgatásában szavát hallatni. Ez a nagyszámú — elvben legalább hatvan-hetven tagú — testület persze egyrészt teljesen alkalmatlan volt a kormányzati és igazgatszolgáltatási munka rendszeres ellátására, másrészt teljességében ritkán jött össze. A gyakorlatban ezért a királyi udvarban éppen jelenlevő főpapok és főurak — a király egyéb tanácsadóival közösen — látták el a napi ügyeket.⁴ Ez azonban nem jelenti azt, hogy ők elvileg a saját nevükben jártak el, ahogy egy 1493-ban hat püspök és öt báró által kiállított oklevél mutatja, amelyben a püspökök és bárók magukat „tanácsosoknak és az egész ország távollévő főpap és báró urait, Ő Felsége híveit képviselő főpapoknak és báróknak” nevezik, azaz a király környezetében működő „szűkebb tanács” a főpapok és főurak összességének képviseletében járt el.⁵

A „teljes tanácsot” a király lényeges ügyek megtárgyalására szükség esetén nemegyszer összehívta, erre országgyűlések alkalmából mindig sor került: a királynak az országgyűlés tárgysorozatot velük kellett megtárgyalnia (1495: 25. tc.). Ebből viszont az is következett, hogy országgyűlésekre a főpapokat és főurakat személyesen, név szerint kellett meghívni. Rajtuk kívül az országgyűléseken a köznemesség megynként, követek által képviseltette magát, de még ha valamennyi nemesnek személyesen kellett megjelennie (erre a Jagelló-korban gyakran sor került), a meghívást akkor is a megye, nem pedig az egyes nemes (mint a főúr) kapta. A városi rend gyengeségét viszont az mutatja, hogy noha az 1440-es évektől 1464-ig rendszeresen meghívták őket, utána csak 1475-ben került rá sor, majd 1490-től 1508-ig megint. A Jagelló-kor második felében ez újra elmaradt.⁶

Az alapszituáció tehát a következő: a mindennapi, rutin ügyeket a király a környezetében épp jelenlevő nagybirtokosokkal tárgyalja meg, bonyolultabb, nagyobb következményekkel járó esetekben a nagybirtokosok összességéhez fordul, még jelentősebb ügyekben (törvényhozás, adómegajánlás) már az országgyűléssel együtt dönt. Az alap az ősi jogelv, amelyre — ha nem is egészen szó szerint — az országgyűlési meghívók is gyakran hivatkoznak: „ami mindenkit illet, azt mindenki vel jóvá kell hagyni”.⁷ A tanács és az országgyűlés tehát a feudális uralkodó osztály összességét jelentette. Ez az igazgatási, törvényhozási mechanizmus különben teljesen érthető. 1490-ben az ország falvainak 25–30%-a volt 36 báró birtokában.⁸ Még világosabb a kép, ha az átlagfalvaknál népesebb és főként gazdagabb városokat, mezővárosokat, országos vásártartási joggal rendelkező települések arányát nézzük. Nem számítva a két és fél tucatnyi, jogilag is városnak tekintendő királyi szabad városokat, bányavárosokat és erdélyi szász városokat, a 800–850-re tehető városias, vagy legalábbis gazdaságilag jelentős település 37–40%-a volt 1490-ben az említett 36 báró birtokában.⁹ A Jagelló-kor végén a 138 város és legjelentősebb mezővárosból még 57, azaz 41,3% számított királyi, vagy királynéi birtoknak.¹⁰ Az egyházi birtokról csak globális becsléssel rendelkezünk: Magyarország településállományának kb. 12%-a engedelmeskedett egyházi földesúrnak.¹¹ Ezekből az adatokból kettő következik: egyrészt még a közismerten gyenge Jagelló-kori királyi hatalom is — városok

és mezővárosok vonatkozásában — messze az ország legnagyobb birtokosa, másrészt az, hogy a király és a nagybirtok együtt gyakorlatilag az ország felét közvetlen uralma alatt tartotta, befolyása viszont a kormányzati hatalom, valamint a rövidesen említendő familiárisi rendszer alapján jóval messzebb terjedt. Tehát a király és tanácsa, azaz a nagybirtok összessége egyetértése esetén akaratát nehézség nélkül keresztül tudta vinni. Az már más kérdés, hogy a király és a főurak érdeke nem esett mindig egybe.

A főurak, vagy bárók rendje és a köznemesség között a választóvonal a 15. század végéig erősen elmosódott. A bárók két csoportra oszlottak: az elsőt az ún. *igazi bárók* alkották, azaz azok, akik akkor az ország főméltóságait betöltötték. A Jagelló-korban gyakorlatilag a következőket számították ide: a nádort, országbíró, tárnokmestert (a királyi városok főbíráját); az udvari méltóságokat: ajtónállómestert (egyben udvarmester), étekfogó-, pohárnok-, kamarásmestert; a határszéli tartományok élén állókat: ezek az erdélyi vajda, székely ispán, horvát-szlavón bán, temesi ispán (egyben az Alsó részek főkapitánya) és közel két évtizedes megszakítás után a század első évtizedétől újra a pozsonyi ispán. Ugyancsak bárónak kezdték számítani — amennyiben nem volt egyházi személy — a kincstartót, azaz a királyi jövedelmek és kiadások kezelését ellátó hivatal irányítóját. Ez a lista majdnem megegyezik a királyi oklevelek méltóságsorában említettekkel: ott ugyan nem szerepel a székely ispán és a kincstartó, de megtalálható a szörényi bán, akit ekkor azonban csak akkor tekintettek bárónak, ha született bárónak számított. Az „igazi” bárók nagyságos címzésre tarthattak igényt, tagjai voltak a királyi tanácsnak, személyes meghívót kaptak az országgyűlésekre, és egyéb előjogokkal is rendelkeztek. Volt azonban egy *másik bárói réteg* is, ezeket *természetes vagy névszerinti báróknak*, bárófiaknak és egyre gyakrabban mágnásoknak nevezték. Hasonló jogokkal rendelkeztek, mint az „igazi” bárók, rétegük lényegében egybeesett a magyar világi nagybirtok felső szintjével. Korszakunkban már gyakorlatilag kijárt nekik a nagyságos címzés, „mágnás” elnevezésük valószínűleg innen ered. (Nagyságos latinul: magnificus.) Legérdekesebb a 14. század végétől a 16. századig kimutatható „bárófi” elnevezésük. Ez ugyanis arra utal, hogy „igazi” bárói méltóságot betöltő személyek leszármazottairól van szó. És valóban: az „igazi” bárói és a mágnás réteg gyakorlatilag egybeesett, az utóbbiból, azaz a világi nagybirtok felső rétegéből kerültek ki az országos főméltóságok, és ha az uralkodók olykor a nemesség alsóbb rétegéből is neveztek ki kipróbált, vagy megbízhatóbbnak ítélt „igazi” bárókat, ezek többsége előbb vagy utóbb elérte a mágnások vagyoni szintjét, utódaik pedig már ehhez a réteghez számítottak.¹²

Így azután a bárók (mindkét csoportjuk) és a köznemesség felső rétege között a 15. század végéig az átmenet nem volt merev. A királyok nem egyszer hívták meg olyan előkelő családok tagjait országgyűlésekre, amelyekből ugyan kerültek ki korábban „igazi” bárók, de vagyoni szintjük a legtekintélyesebb főurak és a gazdag középnemesség határán foglalt helyet.¹³ Ezen a helyzeten változtatott az 1498:22. tc. Név szerint sorolta ugyanis fel a bandériumállításra kötelezett főurakat: 39 személyt, továbbá keresztnév nélkül a Frangepán és Korbáviai grófokat. Ezek az urak háború esetén nem csupán arra lettek jogosítva, hogy a jobbágyportáik száma alapján kiállítandó bandériumokat saját zászlójuk alatt vezessék hadba, hanem csapataik ellátására fordíthatták jobbágyaik állami adójának általában felét (*pecunia exercituali* —

hadakozó pénz). A listában fel nem tüntetett nemések jobbágyai hadakozó pénzt a megye szedethette be, az állította ki a portaszám alapján a sereget, amely viszont a megye zászlaja alatt vonult hadba. A törvénycikkben fel nem sorolt mágnások ez által alá lettek rendelve a megyének, és gyakorlatilag elvesztették a főnemességhez való tartozás jogát.¹⁴

Az 1498-as országgyűlés azonban más jelentős határozatot is hozott. A 2. tc. elrendelte ugyanis, hogy a törvényszéki ülészakokra (az ún. oktavákra) két-két főpapot és főurat, valamint 16 nemest válasszanak ülnöknek (ez utóbbiakat az ország négy részéből), akik ezért fizetésben részesüljenek. A 7. tc. viszont azt is előírta, hogy a király az egész országot érintő ügyek tárgyalása esetén a tizenhatból köteles legyen nyolc nemest a királyi tanácsba bebocsátani. Ezt a törvényt több-kevesebb módosítással a későbbiekben is nemegyszer megismételték, kimondván azonban azt is, hogy ez nem módosítja a királyi tanácsban addig is helyet foglaló főpapok és főurak jogait. (Pl. 1500:10. tc. stb.) Adataink vannak arról is, hogy ezeket a törvényeket tényleg végrehajtották, a köznemesi ülnökök, akiknek tekintélyes részét névleg is ismerjük, valóban bejutottak a királyi tanácsba.

A tanulságos az, hogy az 1498-ban megválasztott 16 ülnök közt nem egy olyan személy van, akinek családjából már kerültek ki „igazi” bárók, és több-kevesebbet mágnásnak számítottak. Ilyenek voltak pl. Várdai Miklós (őt különben mágnásként név szerint hívták meg még az 1498-as országgyűlésre), Pethő János, Dombai Pál és mások. Buzlai Mózes apja is viselt báróságot, de ő inkább a köznemesség felsőbb rétegéhez számítható. Az ülnökválasztás törvénybe iktatása tehát lehetővé tette a mágnások rendjéből kiszorultak számára a királyi tanácsban való további szereplést. A társadalmi felemelkedés útja azonban úgy látszik mégsem a köznemesség élén való szereplésen át vezetett. Nem lehet véletlen, hogy az 1498–1526 közt név szerint ismert 54 köznemesi ülnök közül a Jagelló-korban csak hárman, és pedig a legelőször megválasztottak közül kerültek a bárók közé (Pethő és Buzlai udvarmesterként, Batthyány Benedek pedig kincstartóként).¹⁵

Volt azonban egy másik lehetőség is, amivel ugyan nem járt királyi tanács tagság, hacsak a király oda meg nem hívta, viszont biztosítódott az önálló bandériumtartás joga. Az 1500:21. tc. ugyanis ezt biztosította a név szerint felsorolt hivatalban lévő kincstartónak (ez akkor Bornemisza János volt) és tíz királyi aulicusnak, azaz a királyi udvar szolgálatában álló személynek. Ők — akár a bandériumtartó bárók — maguk szedhették be jobbágyaik hadakozó pénzt, tehát nem voltak alávetve a megyének. Elvben ez a kiváltság addig tartott, amíg a királyi szolgálatban állottak, a gyakorlatban azonban (feltehetően a szolgálattal együtt) öröklődött. Ezt a „decempersonatus” („tízszemélyiség”) jogot aztán az 1518: (bácsi) 2. tc. és az 1521:35. tc. is megerősítette. Az első tíz személy közül (nem számítva a kincstartót) négyen lettek rövidesen bárók: Pogány Péter udvarmester, Podmaniczky János kamarásmester és pozsonyi ispán, Horváth Márk és Balassa Ferenc horvát bánok. Ketőjüknek (Moré György és Korlátkövi Osvát) a fia lett báró.¹⁶ De a decempersonatustól függetlenül is a kevés számú, nem mágnási családból származó Jagelló-kori „igazi” báró egy-két kivételtől eltekintve (pl. Werbőczy nádor) a királyi udvar szolgálatában állott.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az 1498-as törvény következtében a bárói rend élesen elhatárolódott a közpnemesség felső rétegétől, ami külsőségekben (pl. az egyre terjedő vörös viaspecsét használati joga)¹⁷ is megmutatkozott. Csak egy szűk kiskapu maradt kevesek számára az emelkedésre: ez viszont a királyi udvar szolgálatán keresztül vezetett. Az így bárói tisztséget nyerők azután gyakran igen nagy birtokadományban is részesültek, hogy ezáltal családjuk benne maradhasson a mánások rendjében. (Pl. II. Lajos alatt Batthyány Ferenc, Móré László, Thurzó Elek.)¹⁸ A királyi udvar létszáma azonban nem volt jelentős, így az emelkedési lehetőség is korlátozódott. Az ülnöki rendszer ugyan biztosította a hatalomból kiszorultaknak, valamint a közpnemesség felső rétegének a politikai beleszólási jogot, de csak mint a nemesség képviselőinek. 1498 tehát létrehozott a közpnemességnek egy olyan vezetői garnitúrát, amely, legalábbis részben, korábban a bárókkal működött együtt, hozzájuk tartozott.

1498-tól kezdve tehát a fő- és közpnemesség közti válaszfalak tovább növekedtek. A jelek szerint e mögött nem csupán a katonáskodást szabályozó törvény következményét kell keresnünk. Feltűnő jelenséggel találkozunk ugyanis a Jagelló-korban: a familiárisi rendszer csendes átalakulásával. Familiárisnak a középkorban azt az általában nemes személyt nevezzük, aki beáll egy másik úr szolgálatába, és ott katonai, birtokigazgatási, udvari szolgálatot lát el, és ha ura állami méltóságot vagy hivatalt tölt be, ott helyettesíti. (Az erdélyi vajda, a bánok, a főispánok stb. helyettesei familiárisok.) Fizetését természetben (pl. az általa kezelt birtokokból) vagy pénzben egyaránt megkaphatta. A szolgálat terjedhetett meghatározott időre vagy határozatlanra, nagyon ritkán életfogytiglanra. Végül — és ez rokonítja a magyar familiaritást a nyugati vazallitáshoz — úr és familiárisa kölcsönös hűséggel tartozott egymásnak. Mind a feudális urak birtokigazgatása, mind pedig az ország kormányzata a familiárisi rendszeren alapult. A hűtlen familiáris felett ura az illető egyén nemesi kiváltságai ellenére is ítélezhetett.¹⁹

Első pillantásra nem találunk változást a familiaritás terén korszakunkban. A feltételek nem változtak, a familiárisok szerepe sem, és noha Werbőczy Hármaskönyve nem ismeri az úr bírói hatalmát, ez a valóságban továbbra is érvényesült. A változás a terminológiában mutatható ki. A familiáris elnevezés ugyan nem tűnt el, de egyre gyakrabban helyette forrásaink a *servitor* megjelölést alkalmazták, ami a korszakunkban megjelenő magyar nyelvű oklevelekben magyarul is feltűnik: szolga.²⁰ Tekintélyes, várbirtokos nemeseket is említenek egy nagybirtokos „szolgájaként”.²¹ Még ha a servitor nemes szolgát jelent is, a terminológia mögötti tudati tartalom ugyanarra utal, amire már az 1498-as törvénnyel kapcsolatban is figyelmeztünk: a bárók és a közpnemesség közti határok megmerevedésére. Alaposabb utánajárással további változásokat is megfigyelhetünk. A mennyiségi arányok alakultak egy évre szóló szolgálatvállalás, jelentősebb teret foglalt el a pénzfizetés, mindkét eset pedig az úr és „jámbor szolgája” közti bensőségesebb kapcsolat elhidegüléséhez vezetett. Majdnem biztos, hogy ez volt a fő oka a terminológiai változásnak.²²

A familiárisi (servitori) intézmény ugyan az egész feudális úri társadalmat átszötte, igazán nagy jelentőségűvé azonban csak a nagybirtokosoknál vált. Nekik volt ugyanis leginkább a servitorokra szükségük. Egymástól sokszor távol eső birtokaikat

igazgatni, a közigazgatásban helyettesíteni, a bandériumokban katonáskodni szép számú alkalmazottra volt szükség. És itt egy furcsa ellentétre figyelhetünk fel! Ez — a továbbiakban szinonimaként alkalmazott — familiárisi-servitori rendszer mindkét fél számára, azaz a főurak és a közpnemesség számára egyaránt gyakorolt nagyon pozitív és nagyon negatív hatást. Nézzük először a főurakat. Az nyilvánvaló, hogy nagy számú servitorra volt szükségük, ezek száma (és vagyonossága) növelte az úr hatalmát, befolyását. Erre a legjobb példát Ujlaki Miklós boszniai király (1471–1477) birtokai szolgáltatják. Ujlaki 28 uradalmában 17 vár, 9 kastély és 9 mezőváros, míg familiárisai 23 uradalmában 8 vár, 10 kastély és 15 mezőváros terült el. Pedig csak a közpnemesség leggazdagabb rétegéhez tartozó familiárisok birtokait soroltuk fel, de még így is Ujlaki familiárisain keresztül birtokainak majdnem kétszeresén tudott befolyást gyakorolni.²³ Minél hatalmasabb úr volt valaki, annál inkább törekedett a nemesség vezető rétegébe tartozó servitorokat alkalmazni, hiszen általuk csak saját hatalma nőtt. Nemegyszer előfordult, hogy az úr a birtokai között fekvő területen kulcs helyen levő birtokos nemeset erőszakkal kényszerítette be familiájába.

A familiárist — főleg ha bizalmi állást töltött be — jól meg kellett fizetni. Egy Jagelló-kori nagybirtokos várnagya évi jövedelme megközelítette egy tekintélyes közép-birtokos bevételeit. Pl. 1512-ben a két hunyadi várnagy kapott fejenként 158 Ft-ot, együtt 10 Ft-ot két ruhára, valamint 300 köböl búzát, ugyanannyi zabot, 100 sertést és 80 juhot.²⁴ A nagybirtok jövedelmének tekintélyes része ráment ezért a kezelési költségekre. Majdnem azt lehetne mondani, hogy az urak ráfizetésesen termeltek. Valóban, ha a bandériumtartás címén szedett hadakozó pénz, továbbá a királyi adó esetleges törvényes, vagy nem törvényes eltulajdonítása nem lett volna, ezt mondhatnánk. Ahhoz azonban, hogy az úr olyan nagy számú és tekintélyes familiárist foglalkoztasson, akikkel hatalmát és befolyását tovább tudja növelni, ez sem lehetett teljesen elég. A familiárisok számának növelésére az állami funkciók betöltése volt az egyetlen járható út. Nem lehet véletlen, hogyha egy ilyen tisztséget betöltő úr meghalt vagy leváltották, akkor épp legtekintélyesebb familiárisai távoztak el a családtól. A servitorok — legalábbis felső rétegük — valamiféle tanácsot alkottak az úr mellett, aki nem egy esetben hozzájárulásuk nélkül de facto nem intézkedhetett.²⁵ Mindehhez hozzájárult az úr familiárisai feletti bírói hatalma ellen a közpnemesség által rendszeresen folytatott küzdelem. Igen tanulságos erre egy 1524. évi eset. Várdai Ferenc erdélyi püspök egyik várnagyát „mint számadatlan szolgáját” (magyar nyelvű, de mai helyesírással írjuk át) lecsukatta. Testvére kérésére a nemesség a királyhoz fordult: „erdéli püspök ő kegyelme elfeledte az nemesek szabadságát, ez mi atyánkfiának atyafiát minden tervén (törvény) nélkül megfogta, fogságban tartja”. A királyi tanácsban Drágffy János — a későbbi országbíró — azt a nagyúri álláspontot képviselte, hogy az úr számadatlan szolgáját lecsukathatja. (Drágffy Várdai rokona és barátja volt.) Végül is egy bizottságot küldtek ki, a várnagyot ugyan kiengették, de el kellett számolnia. (Azaz a sikkasztást meg kellett térítenie.)²⁶

Az eddigiekből világos az is, hogy mi volt kedvező a közpnemesi servitor számára: mindaz, ami a nagyúrnak hátrányos. Jelentős jövedelmet élvezett tehát, ura tekintélye védőpajzsa alatt saját magának is hasznot szerezhett. Urától gyakran kapott jutalmat, olykor birtokokat, máskor drága öltözeteket, ékszereket, fegyvereket.²⁷ A közpnemesek korabeli végrendeletei gyakran bizonyítják az öltözési, ill.

életmódbeli luxust, ami ismert birtokaik jövedelméből kevésbé volt megszerezhető.²⁸ Hátrány az úr bírói hatalma volt, amit a fenti eset tanúsága szerint teljesen lerázni nem tudtak.

Az alapellentét a szabad szolgálatvállalás (ill. távozás) kérdése lehetett: a nemes ahhoz az úrhoz, és akkor, amikor akart, szeretett volna elszegődni, az úr viszont ugyancsak maga akarta eldönteni, hogy kit és mikor vegyen fel szolgálatába, és hogy mennyi ideig tartsa.²⁹ Hogy milyen súlyos problémákat takart ez az imént jelzett ellentét, azt az is mutatja, hogy ott, ahol a nagyúr hatalmi túlsúlya döntő módon érvényesült, módja volt tekintélyes nemeseket familiájába való belépésre kényszeríteni, ahol erről kevésbé lehet beszélni, ott viszont gyakorlatilag az ellenkezője érvényesült: az úr volt kénytelen azt bevenni familiájába, aki a környék vezető nemességéhez tartozott.

Mindez a legélesebben a közigazgatásban mutatkozott meg. Már utaltunk arra, hogy az alvajdák, vicebánok és alispánok uraik familiárisai voltak. Amennyiben ezek a helyettesek más vidékről származtak, akkor nyilvánvalóan uraik akaratát vitték keresztül, egy helyi születésű servitort viszont bizonyos mértékben kötötte rokonsága, de saját családi érdeke is. A cél, amit a nemesség kitűzött, ezért nyilvánvalóan az volt, hogy az idegen, csak az úrtól függő kormányzati (és egyben bírói) helyettesektől szabaduljon meg, illetve hogy ezen állások betöltésére befolyást szerezzen. Mátyás ebben támogatta nemességét. Az 1486: 60. tc. értelmében az ispánnak alispánját a megye tehetősebb nemesei közül kellett kineveznie, akinek viszont a megye előtt kellett esküt tennie. A Jagelló-korban a fejlődés ebben az irányban haladt: az 1492:80. tc. ugyan lényegében csak megismételte Mátyás törvényét, de az 1504:2. tc. már a megye (azaz a helyi nemesség) beleegyezéséhez kötötte az alispán kinevezését. A valóságban a törvények érvényesülése attól függött, hogy milyen volt az ispán (bán, vajda) és a helyi nemesség közti hatalmi viszony. Ott, ahol nem volt egy nagybirtokosnak sem döntő hatalma, viszont a középnemesség erős és viszonylag független volt, ott ez utóbbi tudta érvényesíteni befolyását.

Így azután nem véletlen, hogy a közigazgatásban két ellentétes tendenciával találkozunk. Az egyik a régi típus, az ispán (vagy vajda stb.) idegen, vagy néha nem is egészen biztosan nemes servitorát kényszeríti rá megyéjére. Erre jó példa a nem-nemes apától származó Péterfalvi Nagy Albert ugocsai alispán esete, aki a 16. század elején urai, a Perényiek jóvoltából, és a megye nemessége panaszai ellenére hosszú ideig kormányozta megyéjét.³⁰ Csanádi György deák nemességéről sincs biztos adatunk, aki 1496–1499 között Zemplén megye alispánja volt.³¹ Egy biztos, nem lehetett megyebeli. Alispánsága annak következménye volt, hogy 1496-ban tokaji várnagyi tiszteletet töltött be.³² Tokaj Zápolyai István nádor birtoka lévén, nyilván ura viselte a főispánságot, aki rá tudta erőltetni emberét a megyére. Nem állíthatjuk azt sem, hogy 1504 után változott a helyzet. Perényi Imre nádor és sárosi főispán 1516–1518 között egyik ottani alispánjául Abaúj megyei familiárisát, Bárczai Jánost nevezte ki, aki később fia abaúji alispánja lett.³³ Az ellenpéldára Szabolcs megyét idézhetjük, ahol nem volt döntő súlyú nagybirtok. Itt a helyi nemesség nem csupán monopolizálta az alispánságot (pl. a Dersi³⁴ és a Csuri³⁵ családból hárman-hárman töltötték be 36 év alatt ezt a tiszteletet), hanem az egymást gyakran váltó főispánok is ugyanebből a körből választották helyetteseiket. Így lett pl. Petneházi Mátyás három főispán alispánja.³⁶

A két legjobb ellenpéldát Erdély és Szlavónia nyújtja. Az előbbiben az erdélyi püspöki uradalmon kívül — ha Hunyadot nem számítjuk — jelentős nagybirtok nem volt, illetve a mindenkori vajda kormányzata alá tartozó királyi birtok túlsúlya vitathatatlanul megmaradt. A korszak vajdái ugyan egyik alvajdájuknak általában helyi középnemest neveztek ki, a másik azonban igen gyakran nem volt erdélyi. Így lett Drágffy Bertalan alvajdája 1494-ben Dobai György Közép-Szolnok megyéből, aki később megyéjében helyettesítette urát, Szentgyörgyi és Bazini Péter gróf országbíró és vajda első alvajdája a Szabolcs-Szatmár megyei Magyi Pál, aki ugyanakkor országbíró is volt (1501–1503).³⁷ 1505 és 1508 között a német Czertinger László helyettesítette a vajdát.³⁸ Zápolyai János alvajdái között említendő az észak-magyarországi Türczi Miklós (1512–1515)³⁹ stb. Ezzel szemben Szlavóniában erről szó sem lehetett. Csak olyan nagy úr, mint Corvin János bán tudta megtenni, hogy Baranya (és nem Békés!) megyei familiárisát, Gyulai Jánost nevezze ki 1495-ben egyik vicebánjának. Még ő is kénytelen volt ehhez a szlavóniai nemesség beleegyezését megszerezni, de ennek ellenére a király a következő évben e tárgyban is a tartomány „ösi szokásai” megtartására utasította.⁴⁰ Itt a vicebánok és a bánok egyéb familiárisai egy szűk, Szlavóniában és a szomszédos magyar területeken nagy birtokokkal rendelkező rétegből kerültek ki. Bocskai Péter 1476 és 1501 között négy különböző bánnak volt a helyettese.⁴¹ Batthyány Boldizsár 1509–1517 között három bánt helyettesített, hogy csak néhány vicebáni példát említsünk.⁴²

Talán nem véletlen, hogy Szlavónia gyakorlatilag kormányozhatatlan tartománnyá vált. Ennek ugyan már korábbi előzményei is voltak,⁴³ de a Jagelló-korban Corvin János bánsága második felét, majd Perényi Imre nádor (1511–1513), végül Beriszló Péter veszprémi püspök bánságát (1513–1520) leszámítva a helyzet csak romlott.⁴⁴ A középnemesség (és a rivális nagybirtokosok) minden erejükkel korlátozták a bán hatalmát, és így a török torkában nagy veszélyforrás jött létre. Hasonló lehetett ehhez azoknak a magyarországi megyéknek a helyzete, ahol a főispáni hatalom éppolyan gyenge lábon állt, függött a helyi nemességtől. Emlékezzünk vissza: az 1498-as törvény a bárókat leszámítva a jobbágyporták száma alapján kiállítandó katonaságot a megye alá rendelte. Az így kiállított zsoldoscsapatot nemcsak hogy a megye fizette, hanem kapitányát is a nemesség választotta. Pl. Nógrád megyében 1505-től kezdve 1508-ig Szobi Mihály, Csehi László és Sági Balázs viselték a kapitányságot. Szobi a Jagelló-kori köznemesség egyik vezetője, királyi tanácsi választott ülnök volt, míg mindkét utóda országgyűlési követként jelent meg az 1505-ös országgyűlésen. A megye évente 55–60 lovast állított ki a négy év alatt, de ezek nemcsak királyi mozgósítóparancs esetén vonultak ki, hanem pl. országgyűlésre is követték a követeket.⁴⁵ A nógrádi nemesség és vezetői különben élen jártak a politikai küzdelmekben, noha a megye jobbágyportáinak csak kb. 40–45%-a után tudtak katonákat állítani. (A többi néhány nagybirtokos között oszlott meg, akik közül azonban egy sem tudott döntő befolyást magának kialakítani.)

Lefelé elzárkózó, a jövedelmező közigazgatási tisztségeket monopolizáló, saját törvényes és fegyveres erővel, s ennek eltartására adószedési joggal rendelkező nagybirtokosok az egyik oldalon, egy tekintélyes, gazdag, de a társadalmi emelkedésben akadályozott vezetőréteggel rendelkező nagyszámú nemesség a másik oldalon. Nekik is megvolt a saját fegyveres erejük, ezek védelmében, illetve az egyre gyakrabban

tartott olyan országgyűléseken, ahol a nemesség fejenként volt köteles megjelenni, tömegeik által módjuk volt az ország kormányzására is befolyást gyakorolni. A baj csak ott volt, hogy komoly vagyoni és tekintélynövekedést csak az úri familiában való szolgálat nyújtott, de a nagyúr is csak nagyszámú familia által tudta befolyását igazán érvényesíteni. Az eredmény: állandóan felbomló szövetségek, belső harcok, hisz — ahogy ezt Mohács előtt Burgio pápai nuncius megállapította, és ez igazolható is — a köznemesség politikai vezetői, akik épp a bárókkal szemben léptek fel, maguk a nagyúri szolgálatban álltak.⁴⁶ Csak egyet nem vett észre a nuncius: uraikat gyakran váltogatták. Mindennek az lett a következménye, amit kicsiben Szlavóniával, vagy számos megyével kapcsolatban elmondhatunk: az ország maga is hosszabb időszakra kormányozhatatlanná vált.

Ez következik legalábbis az uralkodó osztály rétegeinek egymás iránti kapcsolataiból. A kérdés azonban teljesen indokolt, hogy ezek a problémák miért épp a Jagelló-korban mutatkoztak. Itt az ország gazdasági helyzetéből kell kiindulnunk. Törvényhozásunkat vizsgálva feltűnő jelenségekre figyelhetünk fel. Az 1492: 47. tc. elrendeli — bárkinek a jobbágyságról is van szó — a gabona és a borkilenced behajtását, kivéve a fallal körülvett városokban. A 49. tc. kiterjeszti az idegen földesurak földjén gabonát termelő, vagy szőlőt művelő jobbágyokra is a kilenced, akó és ajándék fizetését. A 85. tc. megerősíti a nemesek és egyházi személyek vámmmentességi jogait. Az 1498:35. tc. a nemesek vámmmentességi jogát a határvámokra, a harmincadokra is kiterjeszti, mégpedig mind a tehetősebbekre, mind a kisebbekre. Itt egészen nyíltan kereskedő nemesekről van szó. Az 1498:38. tc. a nemesek és városi polgárok közti perek intézését szabályozza a nemesség javára, míg a 41. tc. a városi polgárok idegen földesúr birtokán levő földjeikre, szőlőikre is kiterjeszti a kilencedfizetési kötelezettséget. A 49. tc. a tized természetbeni behajtásáról intézkedik. Az 1500:27. tc. újra megerősíti a gabona- és borkilenced fizetési kötelezettséget, kimondva, hogy az egyes esetekben eddig fizetendő akókat eltörlik. Az 1504:18. tc. eltiltja a jobbágyoknak a vadászást és madarászást. Ugyanitt a 19. tc. védelmébe veszi a bort szállító nemeseket a kassai és pozsonyi polgárokkal szemben.

Hasonlóképp érdekes a *jobbágyok költözési jogának szabályozása*. Mátyás az 1486:39. tc.-ben hat márkára (egy márka = 4 Ft) rendelte büntettetni azt a földesurat, aki a feltételeknek különben eleget tett jobbágyát nem engedi költözni. Az 1492:93. tc. már csak 3 márkára bünteti a jobbágy visszatartóját. A következő, 94. tc. az erőszakos költöztetők büntetését ugyancsak 3 márkában szabta meg. Az 1504:16. tc. a jobbágy költözési ügyének lebonyolítását a megyei szolgabíróra bízta, az erőszakos költöztetés büntetését viszont 25 márkára, azaz 100 forintra emelte. Mindezek a törvények az 1514-es bosszútörvények értékelése szempontjából tanulságosak: az örökös jobbágyság ottani kimondása (a költözési jog eltiltása) és számos más, jobbágyellenes törvénynek tehát előzménye van.⁴⁷

A Mátyás halála után kiadott és 1514-et megelőző törvények tehát egyre erősebben jobbágy-, sőt bizonyos mértékig városellenesek. Nagyon egyszerű lenne ezt a Mátyás-kori centralizációs kísérlet kudarcából, az uralkodó osztály gátlástalan kizsákmányolási törekvéséből magyarázni. Ezek valóban nem hagyhatók ki az okok közül, de nem egyedüli, és talán nem is a döntő indítéka ennek a törvényhozási folyamatnak. Nem lehet pl. véletlen az sem, hogy az „örökös jobbággyá” válás fo-

lyamatát egyes földesurak már korábban megindították. Erre több, legális lehetőségük volt. Az egyik szerint a valamiben bűnös vagy adós paraszt kötelezte magát örökös jobbágyságra. Erről oklevél készült, olykor a helység bírása előtt, megtartására pedig szép számú felsorolt jobbágy vállalt kezességet. Ilyenre már Mátyás idejéből is maradt adat: pl. 1486-ban egy simai csikós kötelezte magát arra, hogy Kállai János örökös jobbágya legyen.⁴⁸ Ez persze nem volt egyetlen eset, egy másik középbirtokos nemes, Butkai Péter egyik bodolói jobbágya 1504-ben arra vállalt kötelezettséget, hogy életfogytiglan nem költözik el.⁴⁹ A másik lehetőség: a földesúr azzal a feltétellel juttat valamit a jobbágyoknak, pl. malombérletet, ha kötelezi magát az életfogytig maradásra. Ez történt pl. 1514 elején a budai káptalan birtokán.⁵⁰ A jelek szerint tehát terjedt a formailag „önkéntes” örökös jobbágyság a köznemesség és a kisebb egyházi testületek birtokain. A nagybirtokosnak módja volt az erőszakos költöztetésre.

A költözési jog megszorítása a jelek szerint a kisebb birtokosok érdeke volt, és ez a 15–16. század fordulóján számukra valóban egyre fontosabbá vált. Hozzá kell ehhez mindjárt valamit tenni. A 15. század második harmadától *nagyarányú pusztásodási folyamat* játszódik le az országban. Nem annyira talán a teljes falupusztulásról van szó, bár ez is kimutatható. (Buda mellett Sasad, Pest mellett Párdi a 15. század közepén vált pusztává.)⁵¹ Szinte nincs az országban egyetlen olyan helység sem, ahol ne lennének pusztá telkek a 15. században. 1427 és 1494–95 között pl. Abauj és Gömör megyében a jobbágyporták száma 73–74%-ra csökkent.⁵² Ez a folyamat nem állott meg, a török veszélynek jobban kitett Szlavóniában 1494–95 és 1516 között a füstök (ottani adóegység) 17,4%-a tűnt el.⁵³ A pusztásodási folyamat természetesen nem egyenesvonalúan hatott, és nem is egyformán mindenütt. Úgy tűnik, hogy pl. a sárvári uradalom területén épp a századforduló táján egy növekedési folyamat érvényesült, és csak a tízes években következett be újabb pusztásodás.⁵⁴ A pusztásodásnak természetesen nem csupán egyetlen oka volt. Hatottak a háborús események, az állami adóterhernek a 15. század közepén bekövetkezett több, mint 500%-os emelkedése,⁵⁵ nem lényegtelen ok volt a jobbágyság harca (a főváros környéki pusztásodás egyik döntő oka a parasztok beköltözése a fővárosba volt, akik így szabadultak terheiktől.) Részben ez utóbbi okkal, részben a gazdasági fejlődéssel függ össze egy másik tényező.

Magyarországon a város (a teljes jogú királyi városra gondolunk) és a falu között a többé-kevésbé városiasodó helységek széles skáláját találjuk. Ennek felső fokán földesúri hatalom alatt álló, de városi szerepkört ellátó és külső képében is városias településeket, lényegében földesúri városokat találunk. Ide számítható néhány nem szabad királyi város (pl. Temesvár), a püspöki székhelyek egy része (pl. Pécs, Győr, Vác), de ilyen városai voltak világi főuraknak is (pl. Trencsén, Késmárk, Kismarton). Mivel lakóik jobbágyok voltak, általában a *mezővárosok* közé sorolja őket a szakirodalom. A tulajdonképpeni mezővárosok sem alkottak homogén csoportot. Közülük is kiemelkedik a városmentes tájakon városfunkciót ellátó települések csoportja, pl. Debrecen, Gyula, Pápa, Gyöngyös. A mezővárosok nagy tömege különböző mértékű szabadságjogokkal rendelkezett, és általában kisebb-nagyobb körzet számára árucserközpont szerepet töltött be. Jogilag ugyan nem voltak mezővárosok azok a helységek, amelyeknek bár mezővárosi kiváltságaik nem voltak, de

vagy országos, vagy (és) hetipiac-joggal rendelkezve kisebb gazdasági központként emelkedtek ki a falvak nagy tömegéből. Korábban az országos vásártartó helyeket is a mezővárosok közé sorolva kb. 8–900 mezővárossal számoltak Magyarországon a középkor végén. Hozzájuk kell azonban a 200–250-re tehető hetipiacos helyeket is számítani, így Mohács előtt közel 1100 lehetett a gazdaságilag a falvak közül kiemelkedő helységek száma.⁵⁶

A magyarországi városhálózatot tehát nem szűkíthetjük le a jogilag városnak nevezett, nem jobbágy, hanem szabad polgár lakossággal rendelkező kerekén két és fél tucat királyi városra. Ezek egyenlőtlenül oszlottak meg az országban, egész országrészek voltak „város” nélkül. (Alföld, Dél-Dunántúl.) Igaz, 1498-ban a király elismerte Szeged szabad királyi városi jogállását, de ezzel is csak egyetlen város mutatható ki egy hatalmas területen. Kétségtelen, hogy a szabad királyi és hasonló jogállású városok szabadságjogai gazdasági téren is szélesebbek voltak a többi városias településnél, pl. a vámmentesesség terén. A valódi városok gazdasági fejlődése nem volt egyöntetű. Nagyon durva általánosítással azt lehetne mondani, a nyugati határszél városainak fejlődése a 15. század közepe után megrekedt, az észak-keleti területen a lengyel János Albert trónkövetelő 1490. évi betörése után hanyatlás következik be, amit a következő évek fejlődése kiegyenlít. Egyértelmű emelkedés mutatható ki a központi fekvésű (Buda, Pest, Szeged, Székesfehérvár), valamint az erdélyi szász városoknál.⁵⁷

A valódi városoknál tehát sem egyértelmű emelkedésről, sem egyértelmű hanyatlásról nem beszélhetünk, az eredmény tájegységenként más. A mezővárosi fejlődés esetében viszont vitán felül az *emelkedés a jellemző*. Leginkább természetesen az alföldi városmentes tájra áll ez: a kézművesek számaránya a Hunyadi-kori (pontosabban 1450–1490) 20,4%-ról a Jagelló-korban 25%-ra emelkedett. (A mezővárosi iparosok országos átlaga a települések lakosságán belül: 1400–1450: 16,7%, 1451–1490: 18,5%, 1491–1526: 20,4%.) Hasonló a lakosságszámuk emelkedése. Kilenc mezőváros esetében a Zsigmond-kortól a Jagelló-korig az emelkedés 117,2%, míg öt mezővárosnak a Hunyadi-kortól emelkedett népessége a Jagelló-korra 114,6%-ra.⁵⁸ Van azonban egy látszólag ellentétes irányú fejlődés is. Az újonnan kiváltsággolt mezővárosok száma a 14. század közepétől lényegében állandóan emelkedő tendenciát mutatott, és az 1460-as években érte el tetőpontját. Utána rohamosan csökkent az új mezővárosok száma.⁵⁹ Az új hetivásár engedélyek száma is csökkent. Ezzel szemben a Jagelló-korban is nő az országos vásárkiváltságok száma, és pedig nem csupán az ilyen kiváltsággal élvező településeké, hanem az egyes helységekben is nem egyszer három–négy vásárt is tartanak.⁶⁰ Ha arra gondolunk, hogy már a 15. sz. közepén alig volt olyan falu az országban, ahonnan egy napi járásra nem lehetett hetipiacot a hét bármely napján felkeresni, ez a fejlődés az árucseré rendszerének minőségi emelkedésére utal. (Országos vásárokon nagyobb értékű áruk cseréltek gazdát.)

Mindezen jelenségek mögött az *árutermelés és a társadalmi munkamegosztás fejlődése* rejlik. A nyugati országok hússzükségetének növekedése a magyarországi szarvasmarhatenyésztés és export bővülését, ezzel pedig az alföldi mezővárosok gazdagodását hozta magával.⁶¹ Fontos volt a borvidékeken fekvő mezővárosok fejlődése is. Ez utóbbiak és az állattenyésztő mezővárosok egy része gabonából behozatalra

szorultak, ami a gabonakereskedelmet növelte.⁶² Részletesen elemezhető lehetne ez a kérdés még tovább, a lényeg az, hogy a 15. század közepétől egyre jobban kiemelkedett egy piacra termelő, viszonylag gazdag mezővárosi polgár, sőt gazdag paraszti réteg. Ez utóbbi útja rendesen a közeli mezővároson át valamelyik város polgárságához — és így a teljes szabadságához — vezetett.⁶³ Mind a mezővárosokban, mind a falvak nagy részében korszakunkban egyre erősebb differenciálódás figyelhető meg, amire különösen a kárbecslések nyújtanak fontos forrást.⁶⁴ Egyik oldalon a gazdag, a másikon a szegény, utóbbi vagyonának értéke a 3 Ft-ot sem haladja meg, és napszámosként kénytelen megélhetést keresni, gyakran egy másik gazdánál.⁶⁵

A pusztasodási folyamat okai között tehát feltétlenül fel kell sorolnunk a mezővárosok növekedését egyrészt, a parasztság egy részének pauperizálódását, szegényedését másrészt. Mindez a földesúri jövedelmek csökkenését hozta magával. Földesúri bevételi források a pénz-, termény- és munkajáradék voltak. A 15. század végére ez utóbbi gyakorlatilag jelentéktelenné vált, a terményjáradékok egy részét is pénzre váltották át.⁶⁶ A pénzjáradék maga is piacra termelésre serkentette a parasztot, de ugyanakkor lazította a földesúrtól való függését. Mindez oda vezetett, hogy az árutermelés fejlődésének hasznát a városi és mezővárosi polgárság és a gazdag parasztság fölözte le, a földesúrnak pedig a szabott pénzjáradék következtében nem volt módja jövedelmét növelni, és pedig akkor nem, amikor az öltözködési és életmódbeli luxus kimutathatóan az uralkodó osztály alsóbb rétegei között is terjedt, ami feltétlenül a kiadások növelésével járt együtt.⁶⁷

Mindezeket tekintetbe véve a Jagelló-kor első két évtizede törvényhozásának határozatai teljesen érthetővé válnak. Korlátozni a költözést, elsősorban a gazdag jobbágyok esetében, akik kimutathatóan gyakran hiteleztek a földesuraiknak. Növelni a terményjáradékot (kilencedet!), amivel a földesúr is kereskedhet. Olyan jogszabályokat hozni, amelyek a földesúr kereskedelmi tevékenységét támogatják, és a városi, ill. jobbágyi konkurenciát gyöngítik. Gyengíteni a városokat, a legfontosabb kereskedelmi vetélytársakat, annál is inkább, mert befogadják az elköltözött jobbágyot.

Az elmondottak nem csupán a törvény szövegéből logikailag levont következtetések. Feltűnően nagy számban mutatható ki az *uralkodó osztály tagjainak üzletelő tevékenysége* a Jagelló-korban. Nyilván nem véletlen, hogy elsősorban az állat-, továbbá a bor- és gabonakereskedelemben találkozunk ezzel. Mindvégig megtaláljuk a városi polgárok üzletébe csendestársként belépő urat, de a saját nevében kereskedőt is. Az állatkivitel időnkénti eltiltása mögött — más okok mellett — biztosan kereshetjük a kiviteli monopóliumot szerző nagyurat is. (Ernuszt Zsigmond pécsi püspök a kilencvenes évek közepén.)⁶⁸ Világi főurak között állattal kereskedtek pl. Geréb Péter nádor és a Losonci Bánffyok,⁶⁹ Sárkány Ambrus országbíró,⁷⁰ Perényi Gábor kamarásmester.⁷¹ A két utóbbi semmiféle üzleti lehetőséget nem hagyott ki. A főpapok és főurak mellett a középnemesség egy része is erősen kivette a részét az üzletekből. Talán nem véletlen, hogy épp politikai vezetőrétegünkél mutatható ez ki. Csebi Pogány Zsigmond,⁷² Kenderesi Mihály királyi tanácsi ülnökök,⁷³ vagy a gabonakereskedelemmel foglalkozó Szentpéteri László rendi kincstartó⁷⁴ voltak többek között jelentős üzletemberek. Ugyancsak a középnemességnek az árukereskedelemben való bekapcsolódásával függ össze a tizedbérletek ügye. Az egyházi tizedet a püspökök és székeskáptalanok részben saját kezelésben, részben bérbeadás útján

szedték be, ill. hasznosították. A bérlők között városi, mezővárosi polgárok, olykor falusi jobbágyok, de birtokos nemesek is kimutathatók.⁷⁵ Ez utóbbiak szerepe egyre jelentősebbé vált, és megint csak a tekintélyesebb nemesek vettek a leginkább részt ebben az üzletben. Az ügy jelentőségére utal az is, hogy a bérlő a szerződés után általában a bérlet összegének egy részét már köteles volt kifizetni, azaz a bérlőknek bizonyos forgótőkével is kellett rendelkezniük. Hogy meg legyen a hasznuk, a tizedbort vagy gabonát nyilván piacon értékesítették. A veszprémi káptalantól pl. a kilencvenes években olyan tekintélyes középnemesek, mint Butkai Péter somogyi főispán, vagy Batthyány Benedek, a későbbi királyi kincstartó, előtte pedig királyi tanácsai ülnök, béreltek tizedet.⁷⁶

Elsősorban a paraszti árutermelés hasznának lefölözését szolgálták az új — a törvények által korlátozni rendelt — vámhelyek, hiszen a nemes és a városi polgár vámmentes volt, igaz, a mezővárosiaknak csak egy része.⁷⁷ Végeredményben tehát eddigi gazdasági fejtegetéseinket azzal foglalhatjuk össze, hogy a mezőgazdasági árutermelés növekedése kitermelt egy gazdag mezővárosi polgár, ill. falusi paraszt réteget. Mind a nagybirtokosok, mind a középnemesség észrevették az ebben az üzletágban elnyerhető nyereség lehetőségét, és ezért maguk is be kívántak kapcsolódni az üzletbe, polgári és jobbágyi konkurenseikkel szemben gazdaságon kívüli kényszerrel, az idézett törvényeket is igénybe véve. Érdekes módon azonban csak nagyon kevés nyomát találjuk a földesúri saját kezelésű mezőgazdasági üzemnek, ahol az úri majorságot egyrészt béresekkal és napszámosokkal, másrészt a jobbágyok robotjával művelik meg. Majorságok természetesen voltak, mind a nagy-, mind a középbirtokosoknál, de ezek nagysága általában nem sokkal volt nagyobb egy normális jobbágyteleknél.⁷⁸ Zömében nem jobbágyi robot segítségével művelték meg őket. A fennmaradt számadáskönyvek tanúsága szerint a munka zömét napszámosokkal és néhány állandó béressel végeztették el.⁷⁹ Csakhogy a napszámos munka nem volt olcsó, és nem is állott mindig elég munkaerő rendelkezésre, különben nem kellett volna pl. a század elején a tekintélyes középnemes Batthyányaknak a közeli székesfehérvári piacon kikiáltatni, hogy aratókra van szükségük.⁸⁰

A földesúri jövedelmeknek a kiadásokhoz viszonyított alacsonyága azonban nem csupán állami tisztségek megszerzésére, nagyuraknál való szolgálatvállalásra, az árukereskedelemben való bekapcsolódásra, hanem a majorságok növelésére, és ezek rentábilissá tétele miatt a munkajáradék növelésére készítette az urakat. Úgy látszik, hogy az az európai trend, amely a gabonaárak növekedését mutatja a 16. század elejétől, nálunk is érezte hatását, bár a jelek szerint inkább csak a tizes-húszas évek fordulójától. Az viszont tény, hogy a század első két évtizedében *növekszik a majorsági földek száma*, és egyre inkább *kimutatható a robot növekedése* is.⁸¹ Az 1514-es bosszútörvények által (16. tc.) előírt heti egy napos robotot ugyan nem nagyon hajtották be, mégis, a robotoltatás nőtt. A Kanizsaiak pl. Sárban új majorságot hoztak létre, ennek megművelése a semjéni jobbágyok robotkötelezettsége lett, igaz, ezért felmentették őket egyéb terheik alól.⁸²

Mindezek ellenére hiba lenne a Jagelló-kori nagybirtokosságot vagy akár a középbirtokosságot egyöntetűen árukereskedelemben bekapcsolódó, saját termelésre áttérő homogén tömbnek tekinteni. Egyrészt mellett éltek még hagyományosan gazdálkodó birtokosok⁸³ nagy üzletelőkkel, akiknek így gazdasági érdekeik sem fedték

egymást. A nemesség gazdasági szükséglete egyre nagyobb számukat kényszerítette új módszerekre, és talán itt kell keresni annak a kulcsát, hogy az uralkodó osztályon belüli rétegellentétek miért élesedtek úgy ki épp ebben a korban. A törvényekben kimutatható, gyakran ellentétes tendenciákat tükröző gazdasági (és politikai) intézkedések mögött nem kereshetjük kizárólag a nagy- és középnemesség ellentétét, hanem a két jelentős rétegen belül is a gazdasági élet szembeállította a másként gazdálkodókat.

Mindebből következik, hogy az uralkodó osztálynál *válságjelenségek* mutathatók ki. Kezdetük a kilencvenes évek második felére (1498-as törvény) tehető, ez azonban a tizes évek első harmadától felgyorsult. Nem lehet véletlen, hogy a jelek szerint kb. 1513-tól kezdve mind a birtokeladások és zálogosítások, mind pedig az ezekre fordított összegek mennyisége folyamatosan csökkent.⁸⁴ Feltűnő, hogy az ingatlanpiac stagnálása időben egybeesett egy közép-európai kereskedelmi és pénzügyi válsággal.⁸⁵ Az sem véletlen, hogy a városainkból külföldi egyetemekre beiratkozók száma is ettől az időtől kezdve esik rohamosan. Bár itt már az 1514-es parasztháború hatása is kimutatható, a trend már előtte kezdődött, 1514 csak felerősítette. A válság tehát a városokat is érintette, akiknek — a királyi városokról van szó — súlyának csökkenését mutatja a már említett lemaradásuk az országgyűlésekről.

Tovább elemezhetnénk még a gazdasági életet, azonban az összképhez ez is elegendő. Ez pedig végeredményben az, hogy a Mohácsot megelőző évtizedekben az országnak mind gazdasági, mind társadalmi élete átalakulóban, bizonyos mértékben válságban volt. Ezt azonban még csak fokozta egy *politikai válság*, amelyet ugyan részben ezek az ismertett gazdasági-társadalmi okok hoztak létre, részben azonban tőlük független volt. A politikai problémák visszamennek Mátyás uralkodására. Mátyás hatalma egyrészt zsoldosseregén, másrészt hatalmas magánbirtokain (és főként az ezeken tartott familiárisain) alapult. A zsoldossereg fenntartására volt kénytelen az állami adót több, mint ötszöröse emelni. (Korábban öt porta fizetett egy Ft-ot kamarahaszná címén, a subsidiumnak, segedelemnek nevezett, elvileg országgyűlés által kivetett adó pedig egy Ft volt portánként). Ez az adó tette ki kerekén a jövedelmek felét. Csakhogy a zsoldossereg évi zsoldja önmagában is megközelítette a király egész bevételét, és ha még a déli végvárak őrségének zsoldját is hozzászámítjuk, akkor más kiadásra nem maradt volna pénze a királynak.⁸⁶ Mátyás tudomány- és művészetpártolását, udvarának pompáját⁸⁷ nem tudta volna miből fedezni. Mindez nyilvánvalóvá teszi, hogy a zsoldossereg nem kaphatta meg rendszeresen zsoldját, és ezért nem véletlen, hogy Mátyás uralkodása utolsó két évtizedében szinte megszakítás nélkül folytatott háborúkat, mégpedig gazdag tartományokban Nyugaton. „A háború eltartja a háborút” elve érvényesült tehát, magyarul: a katonának idegen területen megérte a háború akkor is, ha nem kapta meg a zsoldját. Ahogy a nyugat-európai nagy háborúk után szélnek kellett eresztetni a katonákat (pl. a százéves háború után), ugyanígy szükségessé vált ez Magyarországon is.

Mátyás halála után trónkövetelők léptek fel. A néhai király törvénytelen fiával, Corvin János herceggel szemben összefogtak apja egykori tisztségviselői és hadvezérei, nekik olyan király kellett, „kiknek üstökét markukban tarthatják”. Fellépett egy 1463-as szerződés alapján Habsburg Miksa római király, III. Frigyes császár fia, továbbá a Zsigmondtól és Alberttől való leányági leszármazásra hivatkozó II. Ulászló

cseh király és öccse, János Albert lengyel herceg. Az urak többsége Ulászlót választotta, valószínűleg nem csupán közismerten puhány egyénisége miatt, hanem azért is, mert a magyar–cseh perszonális uniónak egyrészt hagyományai voltak, másrészt hasznos volt valóban az ország számára is. Biztos, ami biztos, az új király által július 31-én Farkashidán megerősített választási feltételekben erősen korlátozták hatalmát. Ulászlónak Mátyás újításai, köztük az egy forintos adó eltörlésére kellett magát többek között köteleznie. Ez önmagában véve nem lett volna szokatlan, hiszen a rendek általában hasonló feltételeket szabtak az új királynak, amelyeket azonban azok rendszeren nem tartottak be. A feltételek különben az uralkodó osztály legfelsőbb rétegének érdekeit vették leginkább figyelembe. Az adó kivetésére mindennek ellenére szinte nyomban sor is került, ugyanis súlyos belső harcok rázkódtatták meg az országot. Corvin Jánost már július 4-én fegyveres erővel győzték le apja hadvezérei, viszont a két másik trónkövetelő sereggel tört be az országba. Miksa rövid idő alatt nem csupán a Mátyás által megszállt osztrák területeket tudta legnagyobb részben visszafoglalni, hanem mélyen betört Magyarországra is, Veszprémet, sőt Székesfehérvárt is elfoglalta. János Albert Eperjest, Egert és más városokat vett birtokába. Bár 1491 végéig mindkét trónkövetelőt kiűzték az országból, a Miksával 1491. november 7-én kötött békeszerződésben magyar részről újra el kellett ismerni a Habsburgok örökösödési jogát.⁸⁸

A háború befejezése szükségtelessé tette az igen költséges zsoldossereg fenntartását, végül is Kinizsi Pálnak kellett a zsoldosokat csatában megsemmisítenie 1492 őszén.⁸⁹ A zsoldossereget amúgy sem lehetett a török fronton nagyobb mértékben igénybe venni, amit már Mátyás is tapasztalt 1475–1476 telén Szabács alatt. (A török területen a szemben álló végvárak között más típusú hadviselésre volt szükség, mint amelyet a zsoldosok a nyugati fronton megszoktak; nem volt továbbá olyan rablási lehetőség, mint Csehországban vagy Ausztriában, hacsak nem a magyar területen.) A törökkel különben Mátyás halála után hadiállapot állott fenn. Déli szomszédunk ki akarta használni az ország belpolitikai nehézségeit, számos támadást intézett magyar területre, de néhány vár elfoglalása, valamint Derencsényi Imre horvát bán seregének megsemmisítése (1493 szeptember) kivételével eredményt nem ért el,⁹⁰ sőt a magyar ellentámadások nagy pusztításokat hajtottak végre a török területen.⁹¹ Mátyás határvédő rendszere jól működött.

A török veszély Kinizsi, majd a századfordulón Corvin János és mások sikerei ellenére változatlanul akut volt. A magyar kormány az állandó nyomás ellen hosszabb-rövidebb ideig tartó fegyverszünetekkel védekezett, amelyre a törökök is általában hajlottak. Így fegyverszünet állott fenn 1495-től kezdve 1520-ig rövidebb-hosszabb ideig, néha évekig tartó megszakításokkal. A baj csak ott van, hogy fegyverszünet ide, fegyverszünet oda, mindkét fél gyakran megszegte ezt, úgy hogy lényegében nem sok különbség volt a „békés” és a „háborús” évek között.⁹² A magyarok sikeres támadásai inkább csak a század első évtizedeire estek, de a délvidéki bánok, ill. parancsnokok gyakran arattak még a tízes években is jelentős győzelmeket betörő török csapatok felett, így Beriszló Péter horvát bán,⁹³ Sárkány Ambrus nádorfehérvári bán⁹⁴ és Báthori István temesi ispán.⁹⁵ Mégis a háborús össz mérleg: a magyar végvárvonal jelentős gócainak elvesztése lett. (1512-ben török kézre kerül a szrebernikai bánóság stb.)⁹⁶ Ugyanakkor a török–magyar határ mindkét oldalán az

állandó harci tevékenység következtében a népesség nagyarányú pusztulása következett be.⁹⁷

Ezek az események azt bizonyították, hogy a végeket béke idején éppúgy kellett őrizni, mint hadiállapotban. A rendek nem is teljesen indokolatlanul vetették később, a húszas évek első felében a törökkel kötendő fegyverszüneti tervekkel szembe, hogy béke idején is pusztult az ország, és veszték el végvárak.⁹⁸ Ennek a hol fegyverszünet, hol hadiállapot idején folytatott magyar–török állóharcnak az volt a jellegzetessége, hogy a török jelentősebb, hódításra alkalmasabb erőket 1521-ig nem vetett be, viszont szisztematikusan gyengítette a magyar végvári rendszert.⁹⁹ A végvárak fenntartására ellenben jelentős kiadások váltak szükségessé. Egy 1504. évi költségvetés személyi kiadásra 113 000 Ft-ot irányoz elő,¹⁰⁰ amelyben nincsenek benne a dologi költségek, köztük a várak karbantartása. Több várnál említi ugyanis a költségvetés, hogy falait épp újra falazzák.¹⁰¹ 1513–14. táján a végvárakban 5547 lovas, 1170 gyalogos és 1100 naszádos, összesen 7817 fegyveres állomásozott.¹⁰² Ezek tekintélyes része ugyan csak minimális zsoldot kapó katonaparaszt volt, aki katonáskodása fejében adómentességben és más szabadságokban is részesült.¹⁰³ A fegyveresek megoszlása (ami megfelel az 1504-es és 1511-es költségvetéseknek is) különben ugyanarra utal, mint amire a török–magyar állóharc jellegével kapcsolatban már utaltunk: a magyar hadvezetés nem annyira rendszeres török ostromokkal, mint gyors betörésekkel számolt, ezért volt szükség a lovasokra, sőt a naszádosokra is, hogy megakadályozzák a folyókon való átkelést.¹⁰⁴ Bonyolította a helyzetet, hogy az állandó pusztítások miatt egyes végvárakat már távolról kellett élelmezni, így pl. a húszas években Jajcát rendszeren évente egyszer, szabályos hadjárat keretében látták el élelmiszerekkel és lőszerekkel.¹⁰⁵

Ezek a kiadások egyre súlyosabb terhet jelentettek a királyságnak. Az 1490-es évek elejének trónviszályai,¹⁰⁶ majd 1494–1495 között az Újlaki Lőrinc herceg ellen viselt hadjárat¹⁰⁷ jelentős kiadásokkal jártak, amelyeket a kincstár nem tudott fedezni, ezért kénytelen volt jövedelemforrásokat zálogba adni.¹⁰⁸ A zálogolás a későbbiekben csak növekedett. Vagy elmaradt fizetés, zsold fejében, vagy a kincstár pillanatnyi hiányát betöltendő kölcsön adott pénzért várakat,¹⁰⁹ városokat, kincstári jövedelemforrásokat adtak zálogba. Az utóbbi esetben egyrészt üzletelő urak, nemesek, másrészt városok és városi polgárok fordultak elő leginkább.¹¹⁰ Végül már szokássá kezdett alakulni, hogy a végvári parancsnok saját költségén fizette katonáit, mivel a zsold kifizetése késett, majd a végelszámoláskor zálogbirtokot kapott kielégítésként. Ebből persze komoly problémák következtek. Bajnai Both András horvát bán pl. nem volt hajlandó 1508 elején, leváltása után, az általa kormányzott tartományokat kinevezett utódainak átadni, úgyhogy két évig Both és a királyi bánok párhuzamosan, saját befolyási övezeteikben igazgatták a területet. Both azonban végül is egyedül, a királytól újra megerősítve, 1511 őszéig haláláig tartotta kezében a bánságokat.¹¹¹ Ezzel azonban az ügy nem fejeződött be. Özvegye, Csáky Anna közel egy évig nem adta ki férje tartományát, mert 20 000 Ft-tal tartozott néhai férjének a király. Az új bán, Perényi Imre nádor először fegyverrel kísérte meg Horvátország és Szlavónia visszafoglalását, végül kiegyeztek: Csáky Anna elengedett követeléséből 5000 Ft-ot, a maradék 15 000 Ft-ért pedig zálogba kapta a diósgyőri uradalmat.¹¹² Ez nem volt egyetlen eset. 1521-ben Török Imre nádorfehérvári bán

árvájának, Bálintnak gyámjai ezért nem engedték át a várat az új bánnak, ami azután Nándorfehérvár bukásának egyik, ha nem is leglényegesebb oka lett.¹¹³ Mindenesetre 1513–14 táján Nagyszombat, Szokolca, Sopron, Esztergom, Szeged, Óbuda városok, a legtöbb harmincad, az uradalmak és birtokok közül többek között a diósgyőri, csepeli, huszti (a sókamarákkal) stb. zálogban volt.¹¹⁴ Ha ehhez még hozzátesszük, hogy fizetés, kölcsön stb. fejében az urak nagy része jogot szerzett birtokai állami adója esetenkénti beszedésére, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy az államkormányzat, és ezen belül különösen a végvárok terheit egyre nehezebben lehetett fedezni.

Közben egyre inkább kiderült, hogy külső veszély esetére sem a végvári katonaság, sem az esetleges nemesi felkelés nem elegendő, ezért felélesztették az elvben mindig megvolt telekkatonasági rendszert. Más összefüggésben már volt szó az 1498-as törvényről. Ez és a következő évek törvényei, illetve végrehajtási utasításaik világosan megmondják, hogy mit akartak a rendek. A már a korábbi években is a választási feltételek ellenére szedett egy forintos adót kettéválasztották. Ettől kezdve a királynak járt a fele „segedelem” címén, a másik fele volt a már említett hadakozó pénz: ez szolgált a jobbágyság száma alapján kiállítandó zsoldosok, az ún. telekkatonaság fizetésére. Az 1498: 20. tc. külön megszabta az egyházi bandériumok számát, ők ugyanis nemcsak birtokaik, hanem tizedjövedelmeik alapján is állították ki csapataikat. Így azután elvileg veszély esetén a korábbi királyi zsoldosseregénél olcsóbb módon rendelkezésre állhatott az egyházak, a bandériumtartó urak és megyék katonasága.¹¹⁵ A gyakorlatban, mint az majd 1521-ben és 1526-ban kiderült, ezeknek a csapatoknak mozgósítása épp olyan körülményes és lassú volt, mint a nemesi felkelés, és így célját csak részben érte el.¹¹⁶ Politikailag viszont a legális úri és megyei csapatok léte, mint ahogy arról már volt szó, inkább zűrzavart okozott. Katonailag még a legjobb és a leginkább is foglalkoztatott erő az egyháziaké volt, bár teljes létszámban azt is ritkán állították ki.¹¹⁷

A mindenki előtt nyilvánvaló és egyre fenyegetőbb külső veszély, az ellene fordítandó anyagi források és ebből eredő katonai erő elégtelensége a gazdasági és társadalmi válságjelenségek mellett hatott a belpolitikai helyzetre is, és itt is kritikus következményeket hozott létre. Történetírásunk már régen felfigyelt arra, hogy a Jagelló-korban igen sok, és különösen az utolsó évtizedben évente nemegyszer több országgyűlést tartottak, ezek határozatai sokszor egymással is ellentmondásban voltak, és ezért végrehajtásuk is kétségesnek mondható.¹¹⁸ Az utolsó tétel kivételével ezzel egyet is érthetünk. Az azonban tény, hogy a törvényeket általában, de többségükben mindenképpen, megkísérelték végrehajtani.¹¹⁹ Hogy ez nem mindig sikerült, az a királyi hatalom gyengeségének következménye volt. Ennek ellenére a Jagelló-kori történelem főbb tendenciáinak megrajzolása alkalmából valóban nincs szükség ezeket az országgyűléseket és törvényeiket részletesen ismertetni, hiszen a határozatokat gyakran ellentétes érvényűek váltották fel. A törvényeket aszerint hozták, hogy az adott országgyűlés erőviszonyai hogyan alakultak, a különböző rétegek csoportérdekei között hogyan hoztak döntést.

Meg kell jegyezni, hogy az ország ügyeinek rendezését, elsősorban a török elleni védekezést az uralkodó osztály valamennyi rétege szükségesnek tartotta. Itt főként két megoldási kísérlet kristályosodott ki, az egyiket a nagybirtokosok, a másikat a nemesség képviselte. Ez utóbbi a következetesen, rendszeresen visszatérő, és

megfelelő propagandaszólamai miatt látszólag azt bizonyítja, hogy a nemesség politikai vezető rétege őszintén kívánta az ország bajainak orvoslását, a királyi hatalom emelését, és így a török elleni hathatós védekezést. Werbőczy hagyatékában különböző tervezetek maradtak fenn, de sokszor az országgyűlések határozataiból is kiviláglik a nemesség célja.¹²⁰ Vitathatatlan, hogy voltak tényleges eredményeik. A legfontosabbat az 1518. évi bácsi országgyűlésen érték el: a 8–10. tc.-ben — az 1514-es törvényt követve — újra elrendelték az elzalogosított királyi javak visszaadását, és ezt a törvényt — a Szapolyai János vajda kezén levők kivételével — végre is hajtották.¹²¹ Nem sikerült viszont az adószedés rendi kezelésének és ezzel kapcsolatban a banderális rendszer központi irányításának terve. 1511-ben, 1518-ban (a bácsi országgyűlésen) és — Nándorfehérvár eleste után — 1521-ben választottak rendi kincstartókat az adó beszedésére, de ez mindannyiszor kudarccal zárult.¹²² A nemesség elképzeléseit saját hibájából nem tudta végrehajtani. (Választott adószedőiket pl. úgy látszik jobban meg lehetett vesztegetni, mint a királyiakat.)¹²³ Minden pozitív cél ellenére a nemesség is igyekezett a terheket magáról inkább elsősorban az egyházi, másodsorban a bárói birtokosokra áthárítani, és a védelmi cél hangsúlyozásával az urak rovására saját hatalmi pozíciót kiépíteni.

A nyílt önérdék még a köznemességnél is jobban megmutatkozott a főpapok és főurak állásfoglalásaiban. Az 1518. Szt. György-napi budai országgyűlés határozatai (az utolsók, amelyet az urak a köznemesség kihagyásával hoztak), valamint a főpapok és főurak 1525. május 22-i szövetséglevele a lehető legdurvább módon utal az urak hatalmi monopóliumra irányuló igényére.¹²⁴ Igen tanulságos, és nem véletlen, hogy mindkét határozat meghozatalában részt vettek a köznemesség állítólagos vezetői, a Szapolyaiak is. A királyi hatalom erősítését ők az uralkodóval való nemességellenes szövetségekben, gyakorlatilag a király befolyásolásában képzelték el. Kétségtelen viszont, hogy bandériumaikat gyakrabban vetették be a török ellen a megyékénél, és néha — nagy ritkán, így pl. 1524 tavaszán — saját magukra önként anyagi terheket vetettek ki.¹²⁵ Ha mérleget vonunk a két csoport között, akkor valóban többet akart tenni, és részben tett is a köznemesség az ország érdekében, de ezt egyrészt ügyetlenül tette, másrészt az urakkal való ellentéte paralizálta tevékenységét.

Magyarország helyzetét nem csupán az ismertetett gazdasági, társadalmi és belpolitikai viszonyok nehezítették. *Európa külpolitikai helyzete* is átalakult éppen korszakunkban. Ezt nagyon részletesen lehetne tárgyalni, pl. a velencei köztársasághoz fűződő viszonyt (a Velence-ellenes cambrai-i ligához — 1508 — való csatlakozás kérdése stb.),¹²⁶ most azonban csak a főbb vonalakat ismertetjük. Magyarország 1492 után nyugati és északi szomszédjaival — leszámítva 1506-ban egy rövid háborút Miksa császárral — jó, mondhatnám szoros baráti kapcsolatban állt.¹²⁷ Az egymást követő lengyel királyok II. Ulászló testvérei lévén, északi szomszédunk természetes szövetségesnek kínálkozott Magyarország számára, annál is inkább, mert a lengyeleknek szintén meg kellett küzdeniök a törökökkel és azok hűbéresével, a krími tatár kánnal. Csakhogy Lengyelország szemben állt Poroszországban a Német Lovagrenddel északon, valamint az általa elfoglalva tartott orosz területek miatt az egyre erősödő moszkvai nagyfejedelemséggel. Ezekre hivatkozva lényegében nem

segítette Magyarországot a lengyel király, és inkább a törökkel kötendő békét javasolta.¹²⁸

A Habsburgok igényt tartottak a magyar trónra. Ezt az igényt 1515-ben a Jagellók újra elismerték,¹²⁹ és az ekkor kötött szerződés eredményeként jött létre 1521-ben a kettős testvérházasság: II. Lajos magyar király elvette Habsburg Máriát, kinek testvére Ferdinánd pedig Lajos nővérével, Annával kötött házasságot. Habsburg részről a Magyarországgal való jó viszonyt az is indokolta, hogy meg akarták akadályozni a Mátyás idején gyakori török betöréseket Stájerországba és Karintiába.¹³⁰ Ezért ragaszkodtak ahhoz, hogy magyar–török fegyverszünet esetén abba őket is foglalják be.¹³¹ A Habsburgoké volt Ausztrián kívül a német császári trón, sőt Miksa császár házassága révén megszerezte a burgundi örökséget Németalfölddel együtt. Végül az 1519-ben nagyapja, Miksa halála után császárrá választott V. Károly akkor már anyai nagyszülei örököséként az egyesült Spanyolország királya volt, de övé volt Szicília és Dél-Itália, sőt az újonnan felfedezett Amerika is. A Habsburg hatalom bekerítéssel fenyegette a szintén Itália irányában hódítani kívánó Franciaországot. Az így kialakult hatalmi tömbök között Magyarország csak sokadrangú *melleszínpad* volt a nagy európai politikai teátrumban.¹³² V. Károly elsődleges európai célja az itáliai területek feletti uralom biztosítása volt, így szembekerült Franciaországgal, amellyel már a burgundi örökség miatt Miksának is ellentétei voltak. Mivel 1517-ben I. Szelim szultán elfoglalta az egyiptomi mameluk szultánságot, ezáltal a török Károly számára is veszedelmet jelentett, de nem a magyar határon, hanem a Földközi-tenger nyugati medencéjében. Az új császár különben Ausztriát öccsének, Ferdinánd főhercegnek adta, aki ott hivatalosan egyelőre csak bátyja képviselőjében uralkodott. Ferdinánd maga is először észak-itáliai királyság alapításának célját tűzte ki maga elé.¹³³

Magyarország tehát sem északi, sem nyugati szomszédjától nem várhatott komoly segítséget, sőt mindkettőnek inkább az lett volna az érdeke, hogy a magyar békében éljen a törökkel, mégpedig Habsburg-szempontról úgy, hogy ez a fegyverszünet rájuk is vonatkozzon!¹³⁴ Hozzá kell mindehhez tenni, hogy a lengyel és Habsburg-érdekek nem egy téren ütköztek egymással, így pl. a császár által szükségképp támogatott Német Lovagrend területén. A magyar diplomácia ugyan hozzájárult a lengyel hűbéres világi porosz hercegség megalakításának lehetővé tételéhez (1525), de ezzel sem érte el a lengyel támogatást.¹³⁵

Történetírásunk nemegyszer megkísérelte, hogy a Jagelló-kori magyar állam politikájában Habsburg vagy lengyel stb. orientációt fedezzen fel, ismerni véljük a Habsburg, lengyel, velencei, pápai stb. ügynököket a magyar vezetők közül, és valóban, nem egy esetben források maradtak fenn megvesztegetésükről, sőt a kapott összegekről, ill. ajándékokról is, amelyet külföldi követek bocsátottak rendelkezésükre.¹³⁶ Az igaz, hogy egyes főurak (vagy főpapok, nemesek stb.) tényleg jobban kötődtek egy bizonyos külföldi hatalomhoz (pl. Bakócz Tamás esztergomi érsek Velencéhez),¹³⁷ többségükben azonban változtatták kapcsolataikat. Itt kell viszont megjegyezni, hogy a megvesztegetés nem volt a magyar politikusok jellegzetessége, a 15–16. század fordulóján a legtöbb ország politikai vezetőrétege fogadott el ajándékokat, sőt évdíjakat külföldi államoktól, nemegyszer egymással szemben álló hatalmasságoktól is.¹³⁸ Nyomok vannak arra, hogy ugyanerről beszélhetünk nálunk is.

Ebben az esetben pedig a politikusok a megvesztegetések ellenére lényegében szabadon dönthettek. Az előbbi fejtegetések alapján azonban azt mondhatjuk, hogy különösen a Jagelló-kor második felétől nagy mozgási szabadsága nem volt a magyar államnak, érdekei mind az osztrák, mind a lengyel szomszéd iránti barátságra kényszerítették, az már más kérdés, hogy egyik sem használt sokat.

Az 1520-as évek első felében papíron még egy lehetőség maradt meg Magyarország számára: a franciákkal való összefogás a Habsburgokkal szemben. I. Ferenc francia király ezt meg is kísérelte: egy Rincon nevű ügynökét küldte Magyarországra.¹³⁹ A francia szövetség azonban a nyugati határ biztonságát is fenyegette volna, függetlenül attól, hogy II. Lajos a Habsburgok legközelebbi rokona, sógora volt. A francia probléma akkor vált veszélyessé, amikor 1525-ben, a páviai csatában V. Károly császár legyőzte a franciákat. Maga Ferenc király is fogságba esett. Innen lépett a horvát Frangepán János gróf útján kapcsolatra Szulejmán török szultánnal, hogy támadja meg a Habsburgokat.¹⁴⁰ Nos, ez két úton volt lehetséges: a Földközi-tenger nyugati medencéjében megtámadhatták V. Károly birodalmának legféltettebb területeit, vagy pedig Magyarországon át Ausztriát. Az előbbi volt a nehezebb, viszont az utóbbi esetén előbb Magyarországot kellett legyőzni. Ennyiben állíthatjuk, hogy a francia probléma hozzájárult a középkori magyar állam bukásához. Felmerül ezért a kérdés, hogy nem lett volna-e jobb az ország számára a francia szövetség, amivel nyilván együtt járt volna a török csapatainak áteresztése hazánkban a Habsburgok ellen. 1524 tavaszán — függetlenül a francia szövetségtől — különben ilyen tartalmú török ajánlat híre terjedt el.¹⁴¹ A jelek arra utalnak, hogy ezt az ajánlatot a magyar államvezetés találta ki. Így akartak volna ugyanis külföldi segélyhez jutni.¹⁴² A baj azonban ott volt, hogy az 1520-as években a törökkel kötendő fegyverszünet semmiképp sem menthette volna már meg az országot. 1521-ben elesett Nándorfehérvár, a török útja szabad volt az ország felé, és ha már előtte is pusztult az ország és terjeszkedett a török, még fegyverszünet fennállása idején is, ezután ez a folyamat már nem lett volna megállítható. Az ország nem tudta már a végvárakat fenntartani, és az erre a célra juttatott külföldi segélypénzek is, amelyeket elsősorban a pápától kapott az ország, elvesztek volna.¹⁴³

Európa politikai térképének 16. század eleji átalakulása tehát mérhetetlenül rontotta Magyarország helyzetét, és ez épp akkor következett be, amikor a már jelzett gazdasági, társadalmi és politikai válságjelenségek feltűntek. Ehhez járult és a bajokat csak súlyosbította az *1514-es parasztháború*. Röviden a következő történt: 1513. szeptember 3-án X. Leó pápa török elleni keresztes hadjáratot hirdető bullát bocsátott ki. Ez a terv — a pápaválasztáson kudarcot vallott riválisának — Bakócz Tamás bíborosnak a leszerelését is szolgálta volna, akit a hadjárat pápai legátusának neveztek ki. Miután a királyi tanács hozzájárult a keresztes hadjáratához, Bakócz érsek 1514. április 9-én kihirdette a pápai bullát Budán. Az ország területén elsősorban az obszerváns ferencesek segédkeztek a keresztes hadjárat összehívásában, sőt szervezésében. A keresztesek főerei Pestnél, mások az ország különböző részeiben, így Várad, Fehérvár, Kalocsa, Bács, Kassa körül gyülekeztek. A keresztesek túlnyomó többsége a jobbágyok közül került ki, ez a tény, valamint a kezdődő zavargások és elégedetlenségek arra intették a királyt és környezetét, hogy állítsák le a mozgalmat. Először ugyan a toborzás befejezte előtt még a főerőt, amelyet Székely Dózsa

György, egykori végvári katona vezetett, elindították dél felé, hogy csatlakozzék a török ellen támadó Szapolyai János vajdához. Néhány nappal később (május 15.) az érsek aztán betiltotta a további toborzást. A betiltás ellenére egyre több helyen került sor a nemesi csapatok és a növekvő számú keresztesek között harci cselekményre. Az eredmény: az uralkodó és az érsek május 24-én leállította a keresztes hadjárat folytatását, ezt követően Dózsa május 28-án kivégeztette a kezére került Csáky Miklós csanádi püspököt, Telegdi István volt kincstartót, Ravazdi Pétert és más nemeseket.

Ezzel vége lett a keresztes hadjárat török ellen fordulása illúziójának, a keresztes főerők, valamint az ország különböző részeiben összegyűlt kisebb csapataik és a nemesség között mindenütt kitört a harc. A király is elrendelte a parasztok szétverését. Június végéig még általában a keresztesek voltak eredményesebbek. Számos jelentős várat, sőt várost foglaltak el. A következő hónap végére azután az egymástól elszigetelt parasztsapatokat mindenütt megverték, Székely Dózsa György és a főerők már július 15-én megadták magukat Temesvár alatt. Néhány nappal később a győztes vajda kivégeztette Dózsát. A végső megtorlást az 1514-es országgyűlés (október 18. — november 19.) által hozott törvények tartalmazták.¹⁴⁴

A parasztháborút nem lehet egyetlen okra visszavezetni. Az nyilvánvalónak látszik, hogy a mezővárosoknak, de rajtuk kívül a falusi parasztság árukereskedelmével foglalkozó leggazdagabb rétegének jelentős szerepe volt a parasztháború alatt. Cegléd mezővárost gyakran emlegetik ebben a vonatkozásban. Már 1509-ben a ceglédiek megölték tiszttartójukat, aki különben budai polgár volt.¹⁴⁵ Ebben az ügyben is gazdag mezővárosi polgárok jártak az élen: az egyik gyilkosnak szolgálja is részt vett a földesúri tiszttartásában. Ravazdi Pétert egyik volt battonyai jobbágya húzta karóba. Ez — a jelek szerint dúsgazdag paraszt — úgy látszik, földesura tiszttartója is volt, majd átköltözött Corvin János (később Brandenburgi György) bánhegyesi birtokára. Egyszer, amint testvérével 300 Ft értékű ökröt hajtott fel Pestre eladni, Ravazdi megtámadta, az ökröket elvette, fogságba vetette őket és csak 200 Ft ellenében engedte szabadon. Az alföldi ökörárakat tekintve ez 100–150 ökörből álló gulya lehetett.¹⁴⁶ A két példa mutatja, hogy a Jagelló-kor első fele mezőváros- és parasztellenes törvényeinek feltétlenül volt részük abban, hogy a keresztes had parasztháborúvá fejlődött. A szervező obszerváns ferences barátok (obszervánsok: akik a rend szigorú szabályait teljesen megtartják) a társadalmi igazságtalanságok ellen már korábban felléptek (pl. nagy írójuk, Laskai Osvát), egy részük azután a keresztes hadjárat feloszlása után is a parasztokkal maradt, sőt seregvezetői tiszttartó is látott el, tanításuk mindenestre ideológiai alapot szolgáltatott a parasztoknak.¹⁴⁷ Az okok között említhetjük az 1510-es évek elején Közép-Európában kimutatható gazdasági válságjelenségeket, amelyek nálunk pl. a már említett ingatlanforgalmi pangásban is megmutatkoztak.¹⁴⁸

A parasztháború utáni megtorlás súlyos volt ugyan, bár talán nem olyan mértékben, mint általában feltételezik. Maga a bosszútörvény, amely elrendelte az örökös jobbágyságot, enyhébbre sikerült, mint az eredeti tervezet volt.¹⁴⁹ A harcban részt vett jobbágyságot viszont — saját jól felfogott érdekéből — általában a legtöbb földesúr védelmébe vette a kárt szenvedett többi nemből. Kimutathatóan nem hajtották teljesen végre a parasztság lefegyverzését sem.¹⁵⁰ Ennek ellenére a megtorlás

káros hatásai megvoltak. A törvény — és a vele egy időben elkészült, bár soha papíron törvényerőre nem emelkedett Werbőczy-féle Hármaskönyv — alapot nyújtott az uralkodó osztály számára mind a jobbágyság terheinek fokozására, mind pedig a jobbágyság árukereskedelmével szembeni konkurrencia kiépítésére. A legkárosabb volt azonban a költözési jog eltörlése. Bár ezt sem hajtották végre százszázalékosan, gyakorlatilag súlyos csapást mért a városokba költözésre, és így hozzájárult a városok gyengítéséhez.¹⁵¹

Sokszor felmerül az a gondolat, hogy a parasztok legyőzése (és a megtorlás) nem csupán azzal járult hozzá a mohácsi katasztrófához, hogy gazdaságilag gyengült az ország, hanem azzal is, hogy kikapcsolta a védelméből az egyetlen erőt, amely hajlandó lett volna az ország megvédésére fegyvert fogni.¹⁵² Nem tagadhatjuk, hogy ebben az érvelésben sok igazság található. Az a tény, hogy a parasztsapatok nemegyszer jól fegyverzett, katonailag kiképzett csapatokkal szemben eredményt tudtak 1514-ben felmutatni, arra utal, hogy bizonyos mértékben jártasak voltak a fegyverviselésben. A hajdúknak, akik fegyveresen kísérték messzi piacokra a szarvasmarhacsordákat, a felkelésben játszott szerepe pontosan adatolt.¹⁵³ Van azonban még egy nem jelentéktelen tény: különösen eredményesen harcoltak a parasztok a délföldi részekben, ott, ahol a végvárakban hadiszolgálatot ellátó, és ezért szabadságjogokkal rendelkező katonaparasztok éltek.¹⁵⁴ Ezeknek egy része feltehetően csatlakozott a felkeléshez. Ezek és a hajdúk biztosították a sikert a felkelt jobbágyság számára, hiszen reguláris, tűzérséggel rendelkező csapatokkal szemben a gyakorlatlan, gyengén felfegyverzett parasztoknak sok sikerre nem lehetett reményük. Az tény, hogy a parasztok először valóban a török ellen indultak, de az teljesen valószínűtlen, hogy jelentősebb reguláris katonai erők támogatása nélkül valami eredményt tudtak volna elérni. A bosszútörvények ugyan szigorúan büntették a hajdúkat. A vajdák nevezett katonaparasztokkal szemben azonban még az 1514-es törvény elvetett tervezete sem lépett fel, pontosabban véve szabadságukat a tíz délföldi, ill. szerémségi megyére kívánta korlátozni.¹⁵⁵ Az uralkodó osztály ugyanis jól tudta, hogy a határok védelmét nélkülük viszonylag olcsón nem tudta volna biztosítani. Katonailag tehát a körülményekhez képest kisebb kárt okozott a parasztháború az azt követő megtorlással, hiszen a parasztság háborúban felhasználható hányadának nem ártott nagymértékben.

Az igazi katasztrófa 1521-ben kezdődött el. 1520. szeptember 22-én meghalt I. Szelim szultán, aki alatt egyharmaddal nőtt az oszmán birodalom kiterjedése. Elfoglalta Szíriát, Egyiptomot, valamint Irak északi részét, 1514-ben pedig legyőzte egyetlen jelentős keleti ellenfelét, Ismail perzsa saht. Uralkodása végén, 1519-ben kötötték meg az utolsó magyar–török fegyverszünetet, ami azonban halálával automatikusan elvesztette hatályát annak ellenére, hogy később a magyar propaganda külföld felé ennek ellentétét állította.¹⁵⁶ (A szultán halála hírére maga II. Lajos is azt írta, hogy a fegyverszünetnek vége.)¹⁵⁷ Az új szultán — I. Szulejmán (1520–1566) — ugyan követet küldött Budára a fegyverszünet meghosszabbítása végett, de a jelek szerint ennek célja csak a magyar felkészülés elaltatása volt, hiszen 1521. május 18-án már megindult a török sereg Magyarország ellen. A magyarok sem óhajtották feltehetően a békét, hiszen a követet fogságba vetették.¹⁵⁸ Az eredmény: Nándorfehérvár meglepően hosszú ostrom után augusztus 29-én elesett, ezáltal pedig a magyar vég-

vári rendszer sarokköve veszett el.¹⁵⁹ A felmentésre mozgósított magyar seregek addig még nem egyesültek, és így nem is érkeztek meg. 1521 után az ország gyakorlatilag védtelenné vált: Nándorfehérvár nélkül még olyan mértékben sem lehetett tartani az országot, mint előbb. Ezért teljesen érthető a magyar politikusok igyekezete, hogy egyrészt diplomáciai úton, másrészt belpolitikai erőfeszítéssel biztosítsák egy támadó hadjárat megindításának lehetőségét, legalábbis azzal a minimális céllal, hogy Nándorfehérvárt visszavegyék. Azt már láttuk, hogy a nemzetközi összefogás illuzórikus volt, a magyar politikusok próbálkozásai belpolitikailag viszont csak a belső zűrzavart növelték. (Pl. a hatvani országgyűlésen — 1525 — elcsapták a főbb tisztségviselőket, nádorrá választva Werbőczyt.)¹⁶⁰

1526-ban azután megismétlődött Nándorfehérvár, csak sokkal súlyosabb következményekkel. Szulejmán újra megindult Magyarország ellen, de akár 1521-ben, a mozgósítás most sem sikerült. A magyar sereg — de ezúttal sem teljesen — csak augusztus végére jött össze Mohácsnál, majdnem ugyanúgy, mint öt évvel ezelőtt. Közben azonban sikerült a töröknek a Duna menti várakat elfoglalnia. A mozgósítás elhúzódnása teljesen érthető: meg kell várni az aratást. Erre nem csupán a nemesség önző érdeke, hanem a hadsereg élelmezése miatt is szükség volt.¹⁶¹ Mohács végeredménye ismert: a királlyal az élén az ország előkelőinek jelentős hányada elesett. A következményei miatt legnagyobb bajt Lajos vízbefulladás okozta.¹⁶²

Összefoglalóan újra fel kell tennünk a felelősség kérdését. Az uralkodó osztály felelőssége vitathatatlan ugyan, de az objektív körülmények egy kevésbé önző, jobban politizáló vezetőrétég esetén is valószínűleg sokban hasonló eredményekhez vezettek volna.¹⁶³

JEGYZETEK

¹ A Jagelló-kor historiográfiáját legutoljára Sebők Ferenc állította össze és értékelte a JATE-n megvédett kéziratos egyetemi doktori értekezésében. — A csehországi Jagelló-kor nagy monográfiájából eddig tudomásom szerint csak egy kötet jelent meg: *Josef Macek: Jagellonsky vek v ceskych zemích (1471–1526)*, I. k. Hospodářská zálkadna a královská moc, Praha 1992.

² Erre *Szakály Ferenc*: A mohácsi csata. (Sorsdöntő történelmi napok 2.) Bp. 1975. 44. mutatott rá.

³ *Szabó Dezső*: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában, Bp. 1909. 18–19. nem ismerte fel ennek jelentőségét. A törvény — helyesebben a tágabb királyi tanács határozata — kiadva: *Martinus Georgius Kovachich*, Supplementum ad Vestigia comitiorum apud Hungaros, II. k. Budae 1800, 398–418.

⁴ *Kubinyi András*: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején, Századok 121. (1988) 147–212.

⁵ Dl. 23067.

⁶ *Kubinyi András*: A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez. Tanulmányok Budapest múltjából 21 (1979) 7–48.

⁷ *Bónis György*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban, Kolozsvár é. n. 532–533. — *Uő.*: Középkori jogunk elemei. Bp. 1972., 75–76. — *Joseph Holub*: Quod omnes tangit..., Revue Historique de Droit français et étranger 28 (1951) 97–102.

⁸ *Engel Pál*: A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 5 (1971) 305. táblázata alapján.

⁹ *Uo.* Engel 310 mezővárossal és 5013 faluval számol. Azért vettem a 800–850 városias települést, amelyek között Csánki nyomán országos vásártartó helyek, ill. csak egyszer mezővárosként előfordulók is előfordulnak, hogy Engel hasonló adataival össze lehessen hasonlítani. Ld. még alább, 56. j.

¹⁰ *Kubinyi András*: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények 23 (1971) 69.

¹¹ *Hóman Bálint és Szekfü Gyula*: Magyar történet II. k. Bp. 1936. 299. — A városok és jelentősebb városok 17,4%-a volt egyházi kézen (ld. az előző j. id. h.-ét), ami azt mutatja, hogy a király és az egyházak birtokállományuknál nagyobb mértékben részesültek a 138 város és jelentősebb mezőváros tulajdonából.

¹² A „báró” fogalmára: *Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása, Bp. 1971. és *Uő.*: Uram, királyom... A 15. századi Magyarország hatalmasai, Bp. 1974. 158–192. Ld. azonban még Fügedi imént id. mobilitás könyvéről írt ismertetésemet: Századok 107 (1973) 753–757. — *Kubinyi: Bárók* i. m. 149–153. — A „bárófiak” fogalmára: ld. az id. ismertetésemet 754. és azt kiegészítve: *Kubinyi, Bárók* i. m. 151. o. 25. j. (Magyarul „úrfi”-nak hívták őket.)

¹³ Várdai Miklós, akinek családjából Mátyás alatt is akadt „igazi báró” (*Kubinyi: Bárók* i. m. 208.), még az 1498-as országgyűlésre is kapott személyre szóló meghívót (Dl. 82133.), igazi vitézlőnek, nem pedig nagyságosnak címezve.

¹⁴ A törvény szövege maga nem teljesen egyértelmű. A fenti értelmezés későbbi végrehajtási utasítások és oklevelek alapján készült, ld. ezekre: *András Kubinyi*: The Road to Defeat: Hungarian Politics and Defense in the Jagellonian Period, From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary, ed. by J. M. Bak and B. K. Király, Brooklyn 1982, 162–167.

¹⁵ *Kubinyi András*: A királyi tanács közneemesi ülnökei a Jagelló-korban. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok. Mátyusz Elemér emlékkönyv, szerk.: H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc, Bp. 1984. 257–268.

¹⁶ Móré György fia László II. Lajos alatt asztalnokmester (*Fögel József*: II. Lajos udvartartása 1516–1526, Bp. 1917. 25. — Korlátkövi Péter pedig udvarmester volt Mohácsig: *Uo.* 49.

¹⁷ *Schiller Bódog*: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon, Bp. 1900. 269–270. — *Fügedi: Uram, királyom...* i. m. 210–212.

¹⁸ Baththyány kapta az Újlaki család kihalta után a németújvári uradalmat, *Fögel*: i. m. 55. o. 25. j. — Móré — feleségül véve Újlaki Lőrinc özvegyét — a többi nagy részét szerezte meg. *Uo.* 25. o. 10. j. — Thurzó is részesült az Újlaki vagyonból: ő a galgóczi uradalom ura lett. *Uo.* 36. o. 2. j. Az említettek más birtokadományokhoz is jutottak.

¹⁹ *Szekfü Gyula*: Servienek és familiárisok, Bp. 1912. — *Mátyusz Elemér*: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája, Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára, I. k. Bp. é. n. 318–332. — *Bónis*: Hűbériség i. m. 217–312.

²⁰ V.ö. pl. Középkori leveleink (1514-ig), szerk. Hegedüs Attila és Papp Lajos, (Régi magyar levéltár 1.) Bp. 1991. 89–90., 94–96.

²¹ *Kubinyi András*: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt, Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából, szerk. Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc, Bp. 1986. 60–61. — Megjegyzem, hogy Mohácsig a familiáris terminus technicus még együttél a servitorral, hogy az később állandóvá legyen. A későbbiekre: *Varga J. János*: Szervitorok katonai szolgálata a 16–17. századi dunántúli nagybirtokon (Értekezések a történeti tudományok köréből, 94.) Bp. 1981.

²² Ezt nagyszámú számadás és más adat igazolja, ld. még *Mátyusz*: A magyar társadalom i. m. 397–398.

²³ *Kubinyi András*: A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a 15. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához), Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 4 (1973) 10–22.

²⁴ *Iosif Pataki*: Domeniul Hunedoara in inceputul secolului al XVI-lea. Studiu si documente, (Bibliotheca Istorica XXXIX), Bucuresti 1973. 9. — Amikor 1505-ben Baththyány Boldizsár egy évre átvette Ernusz Jánostól Csáktornya várát, valamint Prodaviz és Kapronca kastélyok igazgatását, akkor 800 Ft készpénzben, 2000 köből borban, 600 köből zabban, 400 kappanban, 400 csirkében és 400 sajtban állapodott meg urával. Igaz, ennek fejében neki kellett felfogadni és fizetni az uradalom személyzetét és az őrséget, összesen 83 személyt. Df. 232193.

²⁵ Egy ilyen familiárisi tanács jogára és szerepére leginkább a Losonci Bánffy-család 1471-es egyezsége nyújt adatokat: A Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy-család története. Oklevéltár, II. k. Bp. 1928. szerk. Iványi Béla, 142–145. — Erre lehet következtetni Drágffy János 1524. évi végrendeletéből is: Középkori leveleink i. m. 94–96.

²⁶ *Uo.* 89–90. — Erre az ügyre ld. még Dl. 82640, 82642, 82644, 82664, 82668, 82669, 82672, stb.

²⁷ *Bónis*: Hűbériség i. m. 250–278. — Teljességre való törekvés nélkül néhány végrendeletet idézek, amelyekben az úr familiárisaira hagy valamit. Gyakori a ló, de ruha, fegyver, stb. is előfordul. Dl. 35727, 46697, 84610, 82732. Ld. még a következő jegyzetet.

²⁸ Az sem érdektelen, hogy a legjelentősebb készpénz és ingóságvagyonnal a tekintélyes familiárisok rendelkeznek, pl. Hangácsi Mihály alnádor (1500), Dl. 72087. — Tomori Pál, mielőtt a szerzetbe lépett volna (1520), Középkori leveleink i. m. 79–80. — Barlabási Lénárt erdélyi alvajda (1525), A római szent birodalmi gr. Széki Teleki család oklevéltára, szerk. Barabás Samu, II. k. Bp. 1895. 450–455.

²⁹ Tanulságos a familiáris fogadás nehézségeire Macedóniai Miklós temesi alispán levele urához Bátorai István nádor és temesi ispánhoz. Magához hívta ugyanis Paksi Gáspárt — egy a bárók és a nemes határán helyet foglaló előkelőt —, hogy a nádor szolgálatába vegye 100 lovassal. Nehezen ment, mert a vajda (Szapolyai) is hívta. Macedóniai kéri a nádort, hogy méltóztasson „ipsium Gasparem Paxi vultu illari et sidereo contemplari, suumque honorem prestare, non enim latet eandem ex qua prosapia idem sit oriundus”. Dl. 25646. Azaz, az ilyen jó családból való úrral még a nádor is csak kesztyűs kézzel bánhat, ha az illető kegyeskedik nála szolgálatot vállalni.

³⁰ Gábor Gyula, Péterfalvi Nagy Albert ugocsai alispán nemessége, Turul 36 (1918–21) 11–20. Az ugocsai nemesség egy része már 1500-ban panaszt emelt, hogy Nagyot országgyűlési követnek választották. Dl. 71077, de még 1524-ben is Ugocsa megye alispánja volt. Dl. 95535.

³¹ Dl. 46338, 46480.

³² Dl. 46338. Az oklevél de Chanadino-nak nevezi, azaz valószínűleg Csanádra való volt, és nem vezetéknéve a Csanádi.

³³ Sárosi alispánként: Iványi Béla, Eperjes szabad királyi város levéltára, II. k. Szeged 1932, 1178. sz. — Dl. 24358. (1516–1518) — Később sárosi várnagy volt. Dl. 84114, 84144. (1519–1521). — 1522–1526 között otthon, Abaúj megyében alispánja a Perényieknek. Dl. 75142, 61122.

³⁴ Márk: 1498–1500: Dl. 82145. Iványi Béla: A Római Szent Birodalmi Széki Gróf Teleki család gyömrői levéltára, Szeged 1931, 408. sz. — Kelemen: 1511.: Dl. 97633. — Máté: 1522.: 89165. (Gergely 1462–64-ben alispánkodott: Dl. 55724, 45092.)

³⁵ Imre: 1503–1504: Dl. 73341, 73343. — Ferenc: 1508–1509: Dl. 56381, 56390. Imre: (nem biztos, hogy azonos az előbbivel) 1523: Levéltári Közlemények 9 (1931) 108. — A Mátyás-korban Gergely 1476–1484 között alispánkodott: Dl. 56018, 56177.

³⁶ Három egymást követő ispánt helyettesített: Ráskai Balázst (Dl. 56213.), Bátorai Andrást (Dl. 56251), és Drágffy Bertalant (Dl. 56277.) Itt és máshol is csak egy adatot idézek.

³⁷ Dobai 1494: Történelmi Tár (1907) 104. — Közép-Szolnok alispánja 1495–1498: Dl. 82090, 97547. — Magyira ld. Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon, Bp. 1971. 356–357.

³⁸ Albert Berger: Urkunden-Regesten aus dem alten Bistritzer Archiv von 1203 bis 1526, Bistritz 1895, 451. sz. — Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, I. Bd. Kronstadt 1886, 187.

³⁹ Bónis: A jogtudó értelmiség, i. m. 341–342.

⁴⁰ Joannes Kukuljevic alter Bassani de Sacchi, Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Privilegia et libertates regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, I. Zagrabiae 1862, 230. 232.

⁴¹ 1476-ban Ernuszt János vicebánya, Történelmi Tár (1896) 524, de még abban az évben, ura halála után rövid ideig báni címmel kormányozza Szlavóniát: Df. 231661. Utóda, Egervári László alatt megint vicebán lesz, ld. pl. Kukuljevic: i. m. I. k. 217. — Az 1480-as évek nagy részén Geréb Mátyás a bán, mellette megint Bocskai az egyik helyettes, Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon, XI. k. Pest 1855, 316, 354, stb. — 1500–1501-ben már Corvin János herceg vicebánya. Levéltári Közlemények 8 (1930) 103. Történelmi Tár (1897) 519.

⁴² 1509–1510 között Both András egyik vicebánya: J. Stipisic — M. Samsalovic: Isprave u arhivu Jugoslavenske Akademije, Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije 4 (1961) 3922, 3968. sz. — Maradt helyettes az őt követő Perényi Imre nádor alatt is: uo. 4008, stb. sz. — Az újabb bán, Berisló Péter is megtartja vicebánként, 1517-ig mutatható ki ebben a minőségben. Iványi Béla: A körmendi levéltár Memorabiliái, Körmen 1942, 47. o. 162. sz. — 1518-ban ugyanis Bathányi újra urat váltott: Szentgyörgyi Péter gróf alországbírája lett. Bónis: A jogtudó értelmiség i. m. 358. — Ld. még rá fenn, 24. j.

⁴³ Újlaki Miklóst Mátyás 1466-ban csak katonai erő felvonultatásával tudta leváltani szlavón bánágáról. Kubinyi: A kaposújvári i. m. 33.

⁴⁴ Margalts Ede: Horvát történelmi repertórium, II. k. Bp. 1902. 476–510., 715–717.

⁴⁵ Nagy Iván: Magyarország pénzügyi történetéhez a 16. század elejéről, Magyar Történelmi Tár (1862) 233–238.

⁴⁶ Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia II/1. k. Bp. 1884. 163.

⁴⁷ A költözésnek a szolgabíró joghatósága alá kerülése nem jelentette azonban a költözés nehezítését, az ugyanis gyakran a jobbággy érdekében határozott. (Mivel egy másik földesúrhoz költöztek —

amennyiben nem városba — annak érdekében állt a költözés engedélyezése.) Kubinyi András: Költözés, helyváltoztatás, utazás a későközépkori Magyarországon, A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2 (1991) 230–233.

⁴⁸ Dl. 56207.

⁴⁹ Dl. 82205. — Hasonló ügy 1511-ből: egy bősárkányi jobbággy kötelezte magát Kanizsai János örökös jobbággyaságára. Sopron vármegye története. Oklevéltár, szerk. Nagy Imre, II. k. Sopron 1891. 611–612.

⁵⁰ Dl. 22608.

⁵¹ Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig. Budapest története II. k. főszerkesztő: Gerevich László, Bp. 1973. 36.

⁵² Kubinyi András: Az alföldi megyék jobbággyportaszáma a középkor végén. (A középkorvégi népesség meghatározásának problémái.) Falvak, mezővárosok az Alföldön, szerk. Novák László, Selmeczi László, = Acta Musei de János Arany nominati IV, Nagykőrös 1986, 282–283. A portaszám Magyarországon Zsigmond óta egyharmaddal csökkent.

⁵³ 1495: Johann Christian von Engel: Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer, I. k. Halle 1797, 146. — 1516: Dl. 104294.

⁵⁴ Érszegi Géza: Középkor, Sárvár monográfiája, Szombathely 1978, 138–140.

⁵⁵ A korábban 20 dénáros rendes adó (a Kamara haszna) Mátyás „rendkívüli” adójával 1 forintra emelkedett. Mivel azonban a király gyakran többször is kivette az adót, ez uralkodása idején évi átlagban 1,32 forint adót, azaz Zsigmondhoz képest 660%-os növekedést jelentett. A parasztok ez ellen összeköltözéssel válaszoltak. II. Ulászló alatt általában megmaradt az évi egy forint adó. Kubinyi: Az alföldi megyék i. m. 285–289.

⁵⁶ A mezővárosok számát Szabó István: La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages, dans les années 1449–1526, (Studia Historica 49.) Bp. 1960. 3. közel 850-re becsülte. — Székely György: Vidéki termelőiágak és az árukereskedelelem Magyarországon a 15–16. században. Agrártörténeti Szemle 3 (1961) 334. Óvatos becsléssel közel 800-ra tette. — Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a 15. században. (Értekezések a történeti tudományok köréből 37.) Bp. 1965. 15. szerint mintegy 750 településre maradt fenn adat, amelyeket mezővárosnak neveztek. — Ezzel szemben Fügedi Erik arra mutatott rá (Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon, Századok 106 (1972) 89.), hogy ezek a becslések Csánki módszerére mennek vissza, aki az országos vásárt tartó falvakat és a csak egy oklevélben mezővárosnak nevezett helységeket is oda sorolta. (Ez utóbbiakkal szemben Bácskai i. m. 21. is már fenntartással élt.) Magam Vas, Zala, Somogy és Veszprém megyéket vizsgáltam meg, itt 142 mezőváros, országos és hetivásártartó falu volt a középkorban. 40,8% fordult elő többször mezővárosként, 12,7% csak a Jagelló-korban, azaz lehet, hogy akkor vált mezővárossá, 10,6% csak egyszer említődik annak, 7,7% országos vásárt, 28,2% hetivásárt tartó falu volt. Kubinyi András: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország, A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1 (1989) 319–330. Ezt az arányt a Csánkira visszamenő 850-es becslésre vetítve, a hetipiacos központi helyekkel együtt kb. 1100-ra becsülhetjük a gazdasági szempontból központi helyet jelentő településeket.

⁵⁷ A hazai városfejlődés megkezdésének kérdése Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a 15. században, Bp. 1955, c. kitűnő könyvére megy vissza. Magam az egész városhálózat hanyatlását kétségbe vonom, és inkább árnyaltabban fogalmazok. Kubinyi: Budapest története i. m. 234–237. — Újabbban a vitából következő kiélezéseket elhagyva részletesen erről: Kubinyi András: A későközépkori magyarországi városi fejlődés vitás kérdése, Régészet és várostörténet. Tudományos konferencia. (Dunántúli dolgozatok (c) Történettudományi Sorozat 3.) Pécs, 1991. 15–30.

⁵⁸ Bácskai: i. m. 24–26. 34–35.

⁵⁹ Uo. 15–16.

⁶⁰ Sajnos, országos vásárt engedélyező kiváltságlevél kevés maradt fenn, a vásártartásra más adatok — pl. hatalmaskodások — tájékoztatnak. Falvak és kisebb mezővárosok korábban legfeljebb egy-két vásárra kaptak engedélyt. A Jagelló-kori engedélyek között több kettőt biztosító mellett pl. az ugocsai Bökényi falu 1520-ban három (Dl. 62430.) a csak a Jagelló-korban mezővárosként előforduló Vas megyei Egervára 1497-ben ugyancsak három, (Dl. 20519.), a Szabolcs megyei Lök falu 1517-ben nem kevesebb, mint öt évi (országos) vásár tartására kapott engedélyt. (Dl. 56411, 97659.)

⁶¹ A magyar szarvasmarha-kivitel 1470–1574 közötti dél-németországi monopóliumára: Ian Blanchard: The Continental European Cattle Trades, 1400–1600., Economic History Review 2nd ser. XXXIX. 3. (1986) 431–436.

⁶² Az állattenyésztés és a bortermelés jelentőségére mezővárosainknál már *Székel György* is rámutatott: Vidéki termelői i. m. 309–341. — V.ö. még pl. *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a 15–17. században, Bp. 1963, 58–65., 68–70., 142–145., stb.

⁶³ Buda, Pest és Óbuda esetében a városok közvetlen piackörnyezetén kívülről túlnyomó többségben más város, vagy mezőváros polgárai költöztek be. *Kubinyi András*: Dél-dunántúli parasztok városba költözése a középkor végén, Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 3. (1972) 21.

⁶⁴ Kárbeicslési adatok: *Kubinyi András*: A parasztság hétköznapi élete a középkori Magyarországon. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 17 (1984) 224–225.

⁶⁵ Ld. az előző jegyzetet, valamint *Pach*: i. m. 65–70. — *Szabó István*: A magyar mezőgazdaság története a 14. századtól az 1530-as évekig, (Agrártörténeti Tanulmányok 2.) Bp. 1975. 39–42., 67–77.

⁶⁶ Ld. erre részletesen *Pach*: i. m. 45–95., 137–142.

⁶⁷ Az ékszer- és ruházati, valamint a kényelmesebb lakásvizonyokat igénylő luxus növekedésére: *András Kubinyi*: Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter, Études historiques hongroises, I. k. Bp. 1985. 615–643.

⁶⁸ *Ludovicus Tubero*: Commentariorum... libri, Schwandtner, Scriptorio II. k. 175.

⁶⁹ *Géresi Kálmán*: A nagy-károlyi gr. Károlyi-család oklevéltára, III. k. Bp. 1885, 88–89. — Geréb, mint marhaexportőr: Dl. 25383.

⁷⁰ Sárkány üzletelését először röviden foglaltam össze: *Kubinyi*: A magyar állam i. m. 60. o. 5. j. — Újabban monografikus tanulmányt szenteltem emlékének: *Kubinyi András*: Egy üzletelő várúr a középkor végén: Ákosházi Sárkány Ambrus, Gerő László Emlékkönyv, sajtó alatt.

⁷¹ Perényi üzletelésére és főleg a máramarosi sóval kapcsolatban sok adat van a Perényi-levéltárban. Ld. pl. az 1516-os sókamarabérleti elszámolást és szerződést: Dl. 71145.

⁷² Ő is foglalkozott a sóüzlettel, ld. 1494. évi számadását: Dl. 98434. — Mint ülnök: *Kubinyi*: A királyi tanács i. m. 263. — Érdekelte volt a harmincadokban is: Bártfa v. lt. Oklevelek 3736., 3878., 3887, 3901, 3903.

⁷³ *Géresi*: i. m. III. k. 44. — Ülnökségére: *Kubinyi*: A királyi tanács előbb i. h.

⁷⁴ Ol. Ft. Zay cs. lt. 49. Országos kincstartósága: Dl. 22224. — Itt jegyzem meg, hogy mind arisztokraták, mind köznemesek esetében számos kereskedő mutatható ki a Jagelló-korban. Különösen érdekes figura Inárcsi Miklós deák, Pest megye országgyűlési követe, akinek üzleti számadásai is fennmaradtak 1498–1503 között. Dl. 104071. Saját tőke nélkül, a Losonciak familiárisaként, nyilván azok nevében hitelben vásárolt gyakorlatilag minden árut, amit saját hasznára adott el. A számadás lényegét ismertettem: *Kubinyi András*: A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén. Magyarország társadalma a török kiűzésének idején = Discussiones Neogradienses 1. Salgótarján 1984. 22. o. 78. j.

⁷⁵ A tizedbérliekre rengeteg adat maradt fenn. Ld. pl. *Kandra Kabos*: Bakócs-Codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadókönyve 1493–6. évekről. Adatok az egri egyházmegyei történelméhez, II. k. Eger, 1887. 333–458. — *E. Kovács Péter*: Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Eger, 1992.

⁷⁶ Df., 201634.

⁷⁷ A bácsi országgyűlés által az ún. száraz vámok felülvizsgálatára és esetleges eltörlésére hozott 1518:13. tc. (*Josephus Nicolaus Kovachich*: Sylloge Decretorum Comitatum Incltyi Regni Hungariae, I. k. Pesthini 1918, 251–252.) végrehajtására: *Iványi Béla*: Bihar és Bars vármegyék vámhelyei a középkorban, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 12. (1905). — A tiszaluczi vámon pl. a városi és a közeli mezővárosi polgárok nem fizettek vámot. *Uő.*: A tiszaluczi vám bevételei és azok felhasználása 1516–1520-ig, uo. 13 (1906) 54.

⁷⁸ *Pach* i. m. 45–48. — *Szabó*: 1 magyar mezőgazdaság, i. m. 55–61.

⁷⁹ Erre a későközépkorban már szép számmal fennmaradt földesúri számadásokban bárhol találhatunk adatot. Ld. még az előző j.-t.

⁸⁰ Dl. 104125.

⁸¹ *Pach* i. m. 137–142., 151–157.

⁸² *Érszegi*: i. m. 186.

⁸³ Az új típusú gazdálkodók lassú előretörésére ld. *Pach* i. m. 137–161. — *Szabó*: A magyar mezőgazdaság i. m. 55–61.

⁸⁴ *Kubinyi András* — *Fügedi Erik*: A budai káptalan jegyzőkönyve, Történeti-statisztikai évkönyv 1967–1968., 9–54. — *Kubinyi*: Budapest története i. m. 233.

⁸⁵ *Ekkehard Westermann*: Das Eislebener Garkupfer und seine Bedeutung für den europäischen Kupfermarkt von 1460 bis 1560, Köln 1971., 67–70., — *Gusztáv Heckenast*: Die mitteleuropäische Handels- und Finanzkrise der Jahre 1512/1513 und der ungarische Bauernkrieg, Aus der Geschichte der

ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16–17. Jahrhundert, hsgg. von Gusztáv Heckenast, Bp. 1977. 107–111.

⁸⁶ *Kubinyi*: A magyar állam i. m. 104–116. — *Rácz Gyula*: Hunyadi Mátyás török politikája, Hunyadi Mátyás Emlékkönyv i. m. 176.

⁸⁷ *Szakály Ferenc*: Királyi mecenatura, államháztartás és politika Corvin Mátyás Magyarországon, Hunyadi Mátyás Emlékkönyv i. m. 277–331.

⁸⁸ *Kubinyi András*: Két sorsdöntő esztendő (1490–1491), Történelmi Szemle 33 (1991) 1–53.

⁸⁹ *Tóth Zoltán*: Mátyás király idegen zsoldosserege (a Fekete Sereg), Bp. 1925. 319–331.

⁹⁰ *Margalits*: i. m. II. k. 478. — *Szakály Ferenc*: Hadügyi változások a középkori magyar állam bukásának időszakában, Magyarország hadtörténete, főszerk. Liptai Ervin. I. k. Bp., 1985. 136.

⁹¹ Uo. — A török-magyar határvidéken a két háborús fél által elkövetett pusztításokra ld. *Milan Vasic*: Der Einfluss der Türkenkriege auf die Wirtschaft des osmanischen Grenzgebietes in Serbien und Bosnien (1480–1536). Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege, hsgg. v. Othmar Pickl = Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd. 1. Graz 1971., 308–318.

⁹² 1509-ben pl. Perényi nádor megint Kanizsai György horvát bánt, mert fia a fegyverszünet ellenére betört a török területre és onnan foglyokkal és marhákkal tért vissza. *Thallóczy Lajos* — *Aldásy Antal*: A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526., (Monumenta Hungariae Historica I/33. k.) Bp. 1907. 335. — A török béke idején történő magyarországi betöréseire, amikor az ország elnéptelenedett, és várakat is elfoglaltak ld. II. Lajos 1525 nyarán a lengyel követeknek tett kijelentéseit. Acta Tomiciana VII. k. 306–307.

⁹³ *Kubinyi András*: Beriszló Péter és budai szereplése. Budapest Régiségei 20 (1963) 128. (1513.)

⁹⁴ HHStA Wien, Maximiliana K. 29. fol. 31–32. 53. (1513.)

⁹⁵ *Szakály Ferenc*: Nándorfehérvár 1521-es ostromához. Egy királyi adománylevél köztörténeti tanulságai, Hadtörténelmi Közlemények Új folyam, 25 (1978) 490–491. (1512.)

⁹⁶ Uo. 491.

⁹⁷ Ld. fenn 92. j. és HHStA Grosse Correspondenz 25/a. Melléklet egy 1523. III. 14-i jelentéshez. — *Fraknoi Vilmos*: Werbőczy István kiadatlan levelei és országgyűlési beszéde. 1513–1526. Magyar Történelmi Tár 23 (1877) 142.

⁹⁸ Ld. az előző jegyzeten kívül: HHStA Grosse Correspondenz 25/a. 1523. V. 5., 1523. V. 12. (Burgó császári követ jelentései Ferdinándhoz.)

⁹⁹ Ezt az állóháborút a legjobban jellemezte: *Szakály Ferenc*: A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). Mohács, Tanulmányok i. m. 43–49.

¹⁰⁰ *Thallóczy Lajos* — *Horváth Sándor*: Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. (Mon. Hung. Hist. I/40. k.) Bp. 1915. 178–183.

¹⁰¹ Szalánkemen város a „de novo muratur”. Ugyanez fordul elő Szörény, Orsova, Petyz és Sebesnél. A boszniai városoknál és váraknál azt mondja a költségvetés, hogy „indigent reformatione”. Uo. 180–181.

¹⁰² *Kubinyi András*: A Szávaszentdemeter–Nagyolaszi győzelem 1523. Adatok Mohács előzményéhez. Hadtörténelmi Közlemények, Új folyam, 25 (1978) 196. — *Szakály*: Hadügyi változások i. m. 137–142.

¹⁰³ *Kubinyi*: The Road i. m. 169–170.

¹⁰⁴ Ezt bizonyítják a várleltárak is. Noha ágyúkkal és szakállas puskákkal viszonylag jól el voltak a végvárak látva, a lőszer csak néhány napi védekezésre volt elegendő. *Kubinyi András*: Magyarország déli határvárai a középkor végén. Várak a későközépkorban = Castrum Bene 2 (1990) 65–74.

¹⁰⁵ *Thallóczy* — *Horváth*: i. m. CCXXXI–CCLIV.

¹⁰⁶ Ld. fenn, 88. j.

¹⁰⁷ Ennek számadásai megtalálhatók Ernuszt Zsigmond királyi kincstartó 1494–1495. évi számadáskönyvében: *J. Chr. v. Engel*: i. m. I. k. 51–73. 99–107.

¹⁰⁸ A zálogolásokot — ha nem is valamennyit — összeállította: *Főgel József*: II. Ulászló udvartartása (1490–1516), Bp. 1913. 13–20. — *Uő.*: II. Lajos i. m. 10–17.

¹⁰⁹ *Főgel*: II. Ulászló i. m. 14. o. 5. j. stb.

¹¹⁰ Vö. 108. j.

¹¹¹ *Margalits*: i. m. II. k. 492–497.

¹¹² Uo. 497. — Dl. 68116. — Még az 1518. évi bácsi országgyűlés 9. tc.-je is kéri, hogy a Both özvegye iránti Diósgyőrről kapcsolatos adósságát térítse meg a király, mert saját költségén tartotta meg Horvátországot. (Ez az országgyűlés ugyanis visszaadta az elzálogosított koronajavakat.) *Kovachich*: Sylloge i. m. 249.

¹¹³ Szakály Ferenc: Nándorfehérvár, 1521: a vég kezdete, *Zay Ferenc: Az Lándorfejrvár elveszésének oka e vót és így esett*, saját alá rendezte: Kovács István, az utószót Szakály Ferenc írta. (Bibliotheca Historica) Bp. 1980. 112–113.

¹¹⁴ Kovachich: Vestigia i. m. II. k. 425–426.

¹¹⁵ Kubinyi: The Road i. m. 159–178.

¹¹⁶ Ld. ezekre: Kubinyi András: A mohácsi csata és előzményei. Századok 115 (1981) 81., 95–99. — Zsoldosokról, akik nem tettek eleget a mozgósítási parancsnak az 1521:56. tc. is megemlékezik. Okleveles adatok ilyenekre, vagy szökevényekre: Df. 61100, 82580.

¹¹⁷ Kubinyi András: Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén. Egyházak a változó világban. Szerk. Bárdos István és Beke Margit. Esztergom, 1991. 19–27.

¹¹⁸ Erre az egész eddigi irodalom rámutatott. Vö. Hóman — Szekfü: i. m. II. k. 595.

¹¹⁹ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egy következő országgyűlés nem változtatta meg. Csak néhány kiragadott adat II. Lajos korából, amikor állítólag a legnagyobb volt az anarchia, hogy a törvényeket végrehajtják, ill. azokra hivatkoznak. Df. 260187. (1518) — Df. 82557. (1520.) — Fekete Nagy Antal — Borsai Iván: A Balassa család levéltára (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/18. k.) Bp. 1990. 537. sz. — Borsai Iván: A Juth család levéltára 1274–1525. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/20. k.) Bp. 1991. 729. sz. — Df. 71173. (1523). stb. Ld. még alább, 121. j.

¹²⁰ Hermann Zsuzsanna: Az Egyetemi Könyvtár Werbőczy-kéziratai és az „Analecta Saeculi XVI Hungarica”, (Bibliotheca Universitatis Budapestinensis Fontes et Studia 1.) Bp. 1983. különösen a 17–28. lapokon a jegyzéket. — Egyes iratok feldolgozása: Ud.: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon, Századok 109 (1975) 301–334. — Ud.: Egy pénzügyi tervezettől a Hármaskönyvig. Werbőczy és a parasztháború, Századok 115 (1981) 108–151.

¹²¹ Bakócz esztergomi érsek és Perényi nádor is visszaadta. Voltak olyanok is, akik nem. Fögel, II. Lajos 10. — Sárkány Ambrus sem adta vissza a nála levő harmincadokat. Ld. fenn. 70. j. Az elzárólagosított koronajavak többsége azonban visszakérült a királyhoz.

¹²² György Bónis: Ständisches Finanzwesen in Ungarn im frühen 16. Jahrhundert, Nouvelles études historiques I. k. Bp. 1965., 83–103.

¹²³ Kubinyi: A magyarországi városok i. m. 18.

¹²⁴ Ld. fenn, 3. j. (1518) és Szabó Dezső: i. m. 203–207. (1525.)

¹²⁵ Bártfa v. lt. 5276. sz. — Kiadva: Stephanus Katona: Historia critica regum Hungariae, XIX. k. Buda 1793, 416–417.

¹²⁶ Fraknoi Vilmos: Magyarország és a cambray liga 1509–1511. Századok 16. (1982) 177–201., 366–387., 705–727., 793–811. — Kosáry Domokos: Magyar külpolitika Mohács előtt, Bp. 1978., 95–101.

¹²⁷ A korszak külpolitikáját tisztázta Kosáry: i. m. — A Jagellók együttműködésére, ami a századfordulón még francia szövetségben is megnyilvánult: Krzysztof Baczkowski: Der jagellonische Versuch einer ostmitteleuropäischen Grossreichsbildung um 1500 und die türkische Bedrohung, Europa 1500. Integrationsprozesse im Widerstreit: Staaten, Regionen, Personenverbände, Christenheit, hsgg. v. Ferdinand Seibt und Winfried Eberhard, Stuttgart 1987, 433–444.

¹²⁸ Kosáry: i. m. 40–41. — Dabrowski János: Lengyelország és a török veszedelem 1526 előtt, Mohácsi emlékkönyv 1526., szerk. Lukinich Imre, Bp. 1926., 126–139.

¹²⁹ Hermann Zsuzsanna: Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez. Bp. 1961. — Krzysztof Baczkowski: Zjazd Wiedenski. Geneza, przebieg i znaczenie, Warszawa 1975.

¹³⁰ III. Frigyes már 1474-ben azzal vádolta Mátyást, hogy átengedi a törököt az osztrák örökös tartományok ellen. Katona, Historia critica i. m. XV. k. Colotzae 1792, 682. — A vád igaz volt: Mátyás a nyolcvanas évek elején tiltakozott a szultánnál, hogy Daud boszniai pasa megszegte az egyezményt, Ausztriából visszatérve nálunk is rabolt. Thallóczy — Horváth: i. m. 58–61.

¹³¹ 1510 táján Miksa császár Magyarországra küldött követei által II. Ulászlónál (!) tiltakozik, hogy a törökök fegyverszünet idején betörték, és kéri, hogy újabb fegyverszünet esetén őt is foglalja bele. HHStA Maximiliana K. 39. I/10., fol. 10. 10v. — Az utolsó, 1519-es magyar–török fegyverszünetben is fel van sorolva más keresztény fejedelmek mellett a két Habsburg testvér, Károly és Ferdinánd, azzal, hogy egy éven belül kötelesek pecsétes levéllel a fegyverszünethez csatlakozni, különben az nem vonatkozik rájuk. Thallóczy Lajos — Horváth Sándor: Alsó-Szlavóniai Okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegegyék) 1244–1710, (Mon. Hung. Hist. I/36. k.) Bp. 1912. 282–283.

¹³² Kosáry: i. m. 17.

¹³³ Alphons Lhotsky: Das Zeitalter des Hauses Österreich. Die ersten Jahre der Regierung Ferdinands I. (1520–1527), Wien 1971., 216–217. — Paula Sutter Fichtner: Ferdinand I. Wider Türken und Glaubensspaltung, Graz Wien Köln 1985. 46–47.

¹³⁴ Ld. fenn 131. j.

¹³⁵ Ebben Statleo János magyar követnek volt nagy szerepe. Acta Tomiciana VII. k. 225–241.

¹³⁶ Ez főleg Szabó Dezső: Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505–1526., Bp. 1917. c. könyvére jellemző, aki a Habsburg, lengyel stb. orientációt próbálta igazolni. — Megvesztegetésekre ld. pl. Tokay Lajos: Magyarország kormányzata a Jagelló-korban, Békés 1932. 104. — Mályusz: A magyar társadalom i. m. 391.

¹³⁷ Fraknoi Vilmos: Erdődi Bakócz Tamás élete. Bp. 1889., 79–104.

¹³⁸ Hermann Wiesflecker: Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit, Bd. V., Wien 1986., 224. 486., 490.

¹³⁹ V.-L. Bourilly: Les diplomates de François Ier. Antonio Rincon et la politique orientale de François I. (1522–1541) Revue Historique 113 (1913) 63–68.

¹⁴⁰ Kosáry: i. m. 163.

¹⁴¹ Wilhelm Bauer: Korrespondenzen Österreichischer Herrscher. Die Korrespondenz Ferdinands I., Bd. I., Familienkorrespondenz bis 1526. = Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 11., Wien 1912., 110–111. — HHStA Grosse Korrespondenz 25/b, 1524. IV. 29.; 25/a, 1524. V. 1. — Ezekből a hírekben kísérelte meg Perjés Géza, Mohács, Bp. 1979. 122–276. — és más munkáiban — a szulejmáni békeajánlat elméletét levezetni.

¹⁴² Kubinyi András: Szulejmán szultán 1524. évi békeajánlata. Legenda vagy tény? Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc, Bp. 1993. 45–48.

¹⁴³ Ld. fenn, 92. 97–98. sz. jegyzetek, valamint HHStA Grosse Korrespondenz 25/a. 1523. VII. 3. (Jelentés a magyar királyi tanácsról.)

¹⁴⁴ Barta Gábor — Fekete Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben, Bp. 1973.

¹⁴⁵ Df. 21975., 21991.

¹⁴⁶ Antonias Fekete Nagy — Victor Kenéz — Ladislaus Solymosi — Geisa Érszegi: Monumenta rusticorum in Hungaria rebellum anno MDXIV, (Publicationes Archivii Nationalis Hungarici II, Fontes 12.) Bp. 1979., 355., 361–362., 367., 391–396. — Barta — Fekete Nagy: i. m. 86–87., 267. — Blazovich László: Sorsfordulók Dózsa felkelésének idején Békés megyében. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica Tom. LXXV, Szeged 1983., 35–40. — A parasztok egy szűk rétege — és nem csupán a mezővárosokban — üzleteléssel nagy vagyonhoz jutott. Erre ld. pld. Zsigmond Pál Pach: Der Bauernaufstand vom Jahre 1514 und die „zweite Leibeigenschaft”. Aus der Geschichte i. m. 278. — Egy ilyen dúsgazdag falusi (!) „civis” végrendelete: Df. 253543. Ezt ismerettem: Kubinyi András: Változások a középkor végi Magyarországon. (Historia Könyvtár 2.) Bp. 1993. 8.

¹⁴⁷ Szűcs Jendő: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. Levéltári Közlemények 43 (1972) 213–261. — Ud.: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. Irodalomtörténeti Közlemények 78 (1974) 409–435.

¹⁴⁸ Ld. fenn, 84–85. j.

¹⁴⁹ A tervezet és a törvény egybevetése ezt világosan mutatja: Fekete Nagy — Kenéz — Solymosi — Érszegi: i. m. 247–283.

¹⁵⁰ Erre számos adatot lehetne felhozni. Egy példa: a fejezői uradalom jobbágysági fegyveres felkelésére: Kubinyi András: A fejezői jobbágyságok megmozdulásai 1520 körül. Agrártörténeti Szemle 5 (1963) 379–382.

¹⁵¹ Kubinyi: Budapest története i. m. 237.

¹⁵² Vö. Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Bp. 1949. 366. — Elekes Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp., 1964. 289–290. — Ld. ezzel szemben Szakály: A Mohácsi csata i. m. 69–72.

¹⁵³ Szabó István: A hajdúk 1514-ben. Századok 84 (1950) 178–198. Újra megjelent: Ud.: Jobbágyság-parasztszók. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Bp. 1976. 201–222.

¹⁵⁴ A katonaparasztokra (vojníkokra) ld. fenn, 103. j. — A délvideki harcokra: Barta — Fekete Nagy: i. m. 107–110.

¹⁵⁵ Fekete Nagy — Kenéz — Solymosi — Érszegi: i. m. 251–252.

¹⁵⁶ Katona: Historia critica i. m. XIX. k. 419. — Acta Tomiciana VII. k. 306–307.

¹⁵⁷ Bártfa v. lt. Oklevelek 4984. sz.

¹⁵⁸ Kosáry: i. m. 50–78.

¹⁵⁹ Szakály: Nándorfehérvár i. m. 484–498.

¹⁶⁰ A Mohácsot megelőző belpolitikai helyzetre, pártharcokra, a királyi hatalom megerősítésére irányuló, általában sikertelen kísérletekre részletesebben: *Kubinyi: A magyar állam i. m. 59-99.*

¹⁶¹ Élelmészési problémákra: *Kubinyi: A mohácsi csata i. m. 81. o. 88. j.*

¹⁶² A mohácsi csatára újabban: *Szakály: A mohácsi csata i. m. — Perjés: i. m. — Kubinyi: A mohácsi csata i. m. 66-105.* és az ezekben idézett korábbi irodalom, valamint a források.

¹⁶³ Ennek a tanulmánynak a szövege jegyzetek nélkül egyetemi tankönyv céljára 1985-ben jelent meg: *a Makk Ferenc szerkesztette Fejezetek a régebbi magyar történelemből c. mű 103-131.* Többek kérésére most jegyzetekkel ellátva bocsátom közre. Mivel pályám kezdete óta foglalkozom ezzel a korrallal, amelyből sok tucat tanulmányom jelent meg, elsősorban azokra támaszkodtam.

A SUMMARY OF HUNGARIAN HISTORY IN THE AGE OF THE JAGIELLOS

by *Kubinyi András*

(Summary)

The article deals with the history of 36 years prior to the fall of the medieval Hungarian state in 1526, in the Battle of Mohács.

King Matthias' wars of conquest in the previous decades contributed to the impoverishment of the country, and the struggles for the throne in 1490-91 emptied the treasury totally. The king was obliged to mortgage or give away several royal revenues, which involved the overall weakening of royal power.

At the same time a crisis came to be felt both in domestic policy and in the economic life of the country. The authority and power of the cca. forty barons controlling nearly half of the country's territory followed from the number of the nobles serving them (the so-called familiares). They came to be called servitores at that time and, in contrast with earlier years, they came to be employed for a definite period of time and were paid for their services. Besides the growing expenditure of the barons (they spent much on luxury) and their diminishing incomes (they got less revenue, especially money, from the serfs owing to the growing territory of wasteland), their grip on the nobles in their service also slackened.

The nobles were willing to serve the barons but only in a loose form, questioning their right to administer justice over them. While earlier there was no rigid barrier between the wealthier nobles and the barons, the age of the Jagiellos saw the beginning of the separation of the two (see the law of 1498). So the wealthy nobility coming down from the ranks of the aristocracy got into the royal council by the votes of the lesser nobility and not by right of their own wealth as before, and became the leading stratum of the nobility in political life. Pauperization was also a threat for the nobility. Their demands for luxury were increasing and they were increasingly deprived also of many of their serfs, since given the right of free movement, they tended to leave them for the towns and for the baronial households.

As regards the peasantry, there was a strong differentiation going on among them in the given period. There developed a wealthy peasant layer in the market towns and also in the villages playing an outstanding role in the production for the market, in trade and especially in the export of cattle. Members of the aristocracy and the nobility struggling with financial difficulties also wished to take their share in business and became rivals both for the town merchants and for the wealthy serfs, and used their political power against them.

The signs of economic crisis in the early 1510's also contributed to the difficulties of the country. All this led to the peasant war of 1514, where the wealthy serfs actively participated. From then on, Hungarian economy deteriorated quickly.

Between 1490 and 1526 Hungary was in the states of transition and the inherent difficulties were further enhanced by the Ottoman threat. In contrast with most other countries, Hungary had to maintain an expensive system of border castles with 7-8000 soldiers garrisoned in them. This network proved to be efficient up to the fall of Belgrade in 1521, but the country was unable to bear the burdens any longer, so the catastrophe of Mohács was a natural outcome of all this to say nothing of the unquestionable fault in political administration.

András Kubinyi

PLAN DE L'HISTOIRE DE LA HONGRIE À L'ÉPOQUE DES JAGELLON

(Résumé)

L'étude résume l'histoire de 36 ans qui précèdent la chute d'État du moyen âge de la Hongrie: soit le catastrophe de Mohács en 1526. Avant les expéditions militaires conquérantes du roi Mátyás facilitaient aussi l'appauvrissement du pays, et les luttes pour le trône entre 1490-91 vidaient le Trésor, ainsi le roi devait engager plusieurs ressources royales ou les autrement aliéner, ce qui emportait l'affaiblissement du pouvoir royal.

En même temps des signes d'une crise économique et politique intérieure sont été présentés. Le pouvoir et l'autorité de 40 aristocrates, qui contrôlaient presque la moitié du territoire du pays, étaient fondés par les nobles étant dans leur service: commensales (familiarsok). Après ils étaient nommés plutôt serviteurs et à l'opposé de la manière des anciens temps: les engageaient à terme fixe et contre salaire. Côté de leurs dépenses aggrandissantes (luxue, mode de vie plus confortable): leurs recettes se diminuant, à cause de devenir plus en plus des pousztas (déserts): ils recevaient moins de rentes de leurs serfs (en générale dans cette époque une rente argent établie avant). En même temps leur pouvoir quant aux nobles étant dans leur service se relâchait.

Malgré que les nobles ambitionnaient ce service — mais seulement dans une forme relâchée — ils contestaient le droit de leurs seigneurs de juger sur eux. Tandis que la transition entre les nobles plus riches et les barons n'était pas rigide: dans l'époque des Jagellon commençait une certaine différenciation entre des aristocrates et des nobles. (loi 1498) La noblesse riche déclassée de l'aristocratie n'obtenait dans cette époque qu'elle pouvait entrer dans le conseil royal par l'élection des petits nobles, où elle était assise avant à la base de sa fortune. Par ce fait la noblesse se procurait une couche dirigeante politique. L'appauvrissement menaçait également la noblesse: leurs besoins de luxe augmentaient: et étant que leurs serfs avaient encore le droit de migration libre: ils s'installaient chez les aristocrates ou dans les villes.

Dans cette époque on peut démontrer une différenciation assez forte à l'intérieure de la paysannerie: se formait une couche riche des bourgades bourgeoise et villageoise, qui avaient un rôle important dans la production des marchandises surtout dans l'export bovin hongrois. Une partie des aristocrates et des nobles, luttant par les difficultés matérielles, voulaient également participer dans cette affaire, ainsi devenaient les concurrents ou des marchandises de ville, ou des serfs riches contre lesquels ils s'opposaient même à la base de leur pouvoir politique.

Les symptômes de la crise économique du début des années 1510 augmentaient encore les difficultés. Tout cela a explosé dans la guerre de paysan d'1514 dans laquelle la couche riche des serfs participait également. À partir des années 1510 les conditions économiques du pays s'empiraient fortement.

La Hongrie entre 1490-1526 était dans une stade de transition et des difficultés naissantes et cet état était encore aggravé par le danger turc plus en plus menaçant. La Hongrie — à l'opposé des autres pays étrangers devait entretenir un système de confins très coûteux où 7000-8000 soldats stationaient. Bien que ce système pouvait défendre le pays jusqu'à la capitulation de Belgrade, mais ce pays dans ce temps-là ensuite ne pouvait pas supporter même les charges de la défense: soit le catastrophe de Mohács est arrivé inévitablement, et les fautes démontrables du gouvernement de l'État hongrois n'y en changeaient non plus.